

CHRISTOPHER MELCHERT ve *MEZHEB*:

Gelenekçi Bir Oryantalistin

İslam Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu

Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu*

Abstract

Christopher Melchert and the *Madhhab*: The Interpretation of a Traditionalist Orientalist on the History of Islamic Law and the Ahl al-Sunna.

C. Melchert is one of the leading students of George Makdisi and a modern orientalist whose works on the history of Islamic thought in the 11th/12th century and especially the history of Islamic Law (*Fiqh*) attract our attention. This article aims to analyze, on the basis of his published doctoral dissertation, articles and book reviews, Melchert's ideas and theories about the formation of classical schools of law in Islam and the crystallization of the other main components of the Ahl al-Sunna. Melchert not only claims the scholarly heritage of Joseph Schacht on the history of Islamic law and revises it, but also follows the theory of Makdisi on the history of *Madrasa* as a basis and develops it with important revisions. He also seems to have been deeply influenced by Marshall G. S. Hodgson. Melchert thinks that the Imams of the *madhhabs* are misperceived as the founders and concludes that the classical school of law (*madhhab*) is a production of compromise between Ahl al-Hadith and Ahl al-Ra'y. He also offers a middleway group of "semi-rationalists" as architects of that compromise and makes use of his newly developed "model of Ibn Surayj" in order to explain the formations of all schools. His mastery of *Tabaqat* and *Rijal* literature is apparent. However, his incompetence with regard to *Fiqh* literature should be emphasized. Melchert's loyalty to the classical orientalist tradition could be noted as an important feature of his academic tendency.

Key Words

Madhhab, the history of Islamic Law, Ahl al-Hadith, Ahl al-Ra'y, Ahl al-Sunna, Ibn Surayj, J. Schacht, G. Makdisi, M. Watt, M. G. S. Hodgson, Quakers, orientalism.

I. AKADEMİK KİŞİLİĞİ ve ÇALIŞMALARI

Christhopher Melchert, İslam eğitim kurumlarının ortaya çıkışı ve özellikle V./XI. yüzyıl Bağdat'ında gelişen biçimiyle "Medrese" hakkında yapmış olduğu çalışmalarıyla ve alanında bir klasik sayılan *The Rise of Colleges*¹ adlı eseriyle tanınan George Makdisi'nin önde gelen yedi öğrencisinden birisidir.² Melchert, Pennsylvania Üniversitesi'nde Makdisi'nin danışmanlığıyla dört Sünnî fıkıh mezhebinin oluşumu hakkında yapmış olduğu "The Formation of the Sunni Schools of Law: 9th-10th Centuries C.E." adlı doktora tezini 1992 yılında tamamladı. 1996-1999 yılları arasında Southwest Missouri Devlet Üniversitesi'nin (Springfield, ABD) "Din Araştırmaları (Religious Studies)" bölümünde yardımcı doçent (*assistant professor*) olarak bulunan Melchert, 1999-2000 yılları arasında Şam'daki Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü'nde (Institut Français des Etudes Arabes de Damas) bulunmuş, aynı zamanda Amerika'da bulunan The Institute for Advanced Study adlı özel araştırma enstitüsü (Princeton, New Jersey) bünyesindeki Tarih Araştırmaları Bölümü'nde (School of Historical Studies) daimi üye olarak "İslam Tarihi" araştırmaları yapmıştır. Bu akademik görevlerin yanı sıra, 1998 yılında Amerika'daki The Social Science Research Council (SSRC) tarafından araştırma ödülüne layık görülmüş³, 1999 yılında da National Endowment for the Humanities (NEH, ABD) adlı kurumun doktora sonrası akademik araştırmaları desteklemek amacıyla sağladığı burs programından yararlanarak "Sünnî Düşüncenin Teşekkülü" konulu bir proje çalışması yapmıştır⁴. 2000 yılından bu yana Oxford Üniversitesi'ne bağlı iki ayrı bölümde Kur'an, Hadis, İslam Hukuku, İslam tarihi ve Arapça dersleri vermekte olan Melchert⁵, ayrıca içinde bulunduğumuz öğretim yılında (2004-2005) aynı üniversite bünyesindeki Avrupa ve Ortadoğu Dilleri Enstitüsü'nde (The School of European & Middle Eastern Languages) yürütülmekte olan Arapça programının eğitim koordinatörlüğünü (tutorial secretary) yürütmektedir.

¹ Edinburgh, 1981. Türkçe çevirisi: *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, ç. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınevi: İstanbul, 2004.

² Bkz. Cengiz Tomar, "Makdisi, George M.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 430-1.

³ Bkz. http://www.ssre.org/programs/publications_editors/publications/1996-98_biennial/body.pdf (12.12.2004). Melchert bu ödül için SSRC'ye Barnwell Christian School adına başvurmuştur. Bu okul, A.B.D.'nin Güney Karolina Eyaleti'ne bağlı Blackville kentinde bulunan ve Mennonite Mezhebi'ne bağlı özel bir Hristiyan okuludur: bkz.

<http://www.myschools.com/PublicInformation/private/default.cfm?school=32> (12.12.2004).

⁴ Aşağıda bilgi verilecektir.

⁵ Doğu Araştırmaları Fakültesi (Faculty of Oriental Studies) bünyesindeki Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde (The Oriental Institute) "lecturer" ve Pembroke College'da "fellow" sıfatıyla.

II. ESERLERİ⁶

A. Kitaplar

- *The Formation of the Sunni Schools of Law: 9th-10th Centuries C.E.*, Leiden&New York&Köln: E. J. Brill, 1997

Melchert'in Pembroke College web sitesindeki sayfasında, "Ahmad ibn Hanbal" isimli kısa bir biyografi çalışmasının Oneworld Press tarafından 2004 yılında yayımlanacağı kaydedilmekle birlikte⁷, yayımlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

B. Makaleler

- "Sectaries in the Six Books: Evidence for Their Exclusion From the Sunni Community", *The Muslim World*, 82, 1992, s. 287-295

- "Religious Policies of the Caliphs From al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D. 847-908", *Islamic Law and Society*, 3/3, 1996, s. 316-342

- "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", *Studia Islamica*, 83/1, 1996, s. 51-70

- "The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal", *Arabica*, 44, 1997, s. 234-53

- "How Hanafism Came to Originate in Kufa and Traditionalism in Medina", *Islamic Law and Society*, 6/3, 1999, s. 318-47

- "Ibn Mujahid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, s. 5-22

- "Bukhari and the Early Hadith Criticism", *The Journal of the American Oriental Society*, 121/1, 2001, s. 7-19

- "The Concluding Salutation in Islamic Ritual Prayer", *Le Museon*, 114/3-4, 2001, s. 384-406

- "The Hanabila and the Early Sufis", *Arabica*, 48/3, 2001, s. 352-67

- "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8/3, 2001, s. 383-406

- "Sufis and Competing Movements in Nishapur", *Iran: The Journal of the British Institute of Persian Studies*, 39 (2001)

- "Early Renunciants as Hadith Transmitters", *The Muslim World*, 92/3, 2002, s. 407-418

⁶ Melchert'in akademik ilgi alanlarını ve hedeflerini ortaya koyabilmek amacıyla, tespit edebildiğimiz tüm çalışmalarının bir listesi verilmiştir. Kitap eleştirileri dışındakiler kronolojik olarak, kitap eleştirileri ise söz konusu kitapların yazarlarına/editörlerine/naşirlerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

⁷ Bkz. <http://www.pmb.ox.ac.uk/cgi-bin/profiles.cgi?profileid=S2&type=allstaff> (22.12.2004).

- "The Piety of the Hadith Folk", *International Journal of Middle East Studies*, 34/3, August 2002, s. 425-439

- "Qur'anic Abrogation Across the Ninth Century: Shafi'i, Abu Ubayd, Muhasibi and Ibn Qutayba", *Studies in Islamic Legal Theory* (ed. Bernard Weiss, Leiden: Brill, 2002) içinde, s. 75-98

- "The Early History of Islamic Law", *Methods and Theories in the Study of Islamic Origin* (ed. Herbert Berg, Leiden: Brill, 2003) içinde, s. 293-324

- "The Etiquette of Learning in the Early Islamic Study Circle", *Law and Education in Medieval Islam: Studies in Honor of Professor George Makdisi* (ed. D. Stewart, David Brown Book Company, 2004) içinde

- "The Meaning of *qala* al-Shafi'i in Ninth-Century Sources", *Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies* (ed. James Montgomery, Orientalia Lovaniensia Analecta Series: 135, Peeters, 2004) içinde

C. Ansiklopedi Maddeleri

- "Hasan Basri, Abu Said b. Abi'l-Hasan Yasaur", *Encyclopaedia Iranica*

- "The Medieval Madrasa" ("Education" içinde), *Encyclopaedia Iranica*

D. Bildiriler

- "The Imamiya between Traditionalism and Rationalism", the Proceedings of the Conference on Shi'i Islam, Faith, Experience and Worldview, Philadelphia, 1993, Oxford, 1997⁸.

- "Sufis, Malamatis and Other Religious Parties in Nishapur, ca. 850-1000", Annual Meeting of Middle East Studies Association (MESA), Washington DC.⁹

- "From Regional Schools to Personal: Another Look", Third International Conference on Islamic Legal Studies: the Madhhab, Harvard Law School, May 2000¹⁰

⁸ Yazar 1997 basımlı kitabında, bu çalışmanın Lynda S. Clarke ve Mahmoud Ayoub editörlüğünde yayımlanacak olan *Shi'i Islam* adlı kitap içinde yer alacağını haber vermektedir (Melchert, *The Formation*, s. 201). Böyle bir kitabın yayımlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak söz konusu kitabın yukarıda kaydettiğimiz sempozyum bildirilerini içeren bir kitap olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ Bu bildirinin MESA'nın yıllık kongrelerinden hangisinde sunulduğunu tespit edemedik.

¹⁰ Harvard Law School web sitesinde, sempozyum bildirilerinin Peri Bearmen, Rudolph Peters ve Frank E. Vogel editörlüğünde "The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress" adıyla yayımlanacağı haber verilmekle birlikte, yayımlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık: Bkz.

- "How Hadith and Jurisprudence Came to be Complimentary Disciplines", the 210th Annual Meeting of American Oriental Society, Portland, 2000

- "Sufis, Proto-sufis and Other Renunciants in Ninth-Century Basra", the 212th Annual Meeting of American Oriental Society, Houston, 2002

- "The *Musnad* of Ahmad ibn Hanbal", the 213th Annual Meeting of American Oriental Society, Nashville, 2003

Melchert yazdığı kitap eleştirilerinden birisinde, "ücret karşılığında hadis rivayet eden muhaddisler" ile ilgili bir çalışma yaptığını ifade etmektedir¹¹. MESA'nın yıllık kongrelerinden birisine sunulmuş bir tebliğ olduğu anlaşılan bu çalışma hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadık.

E. Proje

- "The Coming together of the Sunni Community", National Endowment for the Humanities (NEH), Fellowship Program at Independent Research Institutions, 1999¹²

F. Seminer

- "Islamic Monotheism and Islamic Piety: in Conversation with Hindu Perspectives", The Oxford Centre for Hindu Studies, 13 May 2004

G. Kitap Eleştirileri¹³

Book Review-1: Abbas, Ihsan (ed./nşr.), Irshad al-arib ila ma`rifat al-adib / Mu`jam al-udaba, Yakut [al-Hamawi], *MESA Bulletin*, 30/1, July 1996, s. 76

Book Review-2: Aigle, Denis (ed.), Miracle et Karama: Hagiographies médiévales comparées, *The Journal of the American Oriental Society*, 122/3, 2002, s. 633-35

Book Review-3: al-Azami, Mustafa: On Schacht's "Origins of Muhammadan Jurisprudence" ve Calder, Norman, Studies in Early Muslim Jurisprudence, *The Journal of Law and Religion*, 15/1-2, 2000-2001, s. 363-67

Book Review-4: Bloom, Jonathan and Sheila, Blair: Islam: A Thousand Years of Faith and Power, II-Mideast-Medieval, II-Net Reviews, October 2002

<http://www.hup.harvard.edu/catalog/BEAISL.html> (22.12.2004).

¹¹ Bkz. Melchert, Book Review-19, s. 28.

¹² Bkz. http://www.neh.gov/news/awards/fpiri_fellows00.html (11.12.2004).

¹³ Makale boyunca burada listelenen kitap eleştirilerine atıf yapılırken, yalnızca başta verilen numaralı "Book Review" kısaltmaları ile yetinilecektir.

Book Review-5: Brockopp, Jonathan, Early Maliki Law: Ibn 'Abd al-Hakam and His Major Compendium of Jurisprudence, *Islamic Law and Society*, 9/2, 2002, s. 271-74

Book Review-6: Calder, Norman: bkz. Book Review-3

Book Review-7: Conrad, Gerhard: Die Qudat Dimasq und der Madhab al-Auzai, *Islamic Law and Society*, 6/3, 1999, s. 403-405

Book Review-8: Crone, P. and ZIMMERMANN, F. W., The Epistle of Salim ibn Dhakwan, *SOAS Bulletin*, LXV/3, 2002, s. 578-80

Book Review-9: Dickinson, Eerik, The Development of Early Sunnite Hadith Criticism. the Taqdimā of Ibn Abi Hatim al-Razi (240/854-327/938), *Islamic Law and Society*, 10/2, 2003, s. 249-51

Book Review-10: "Discerning the Will of God: Four Recent Book on Islamic Law"¹⁴, *Religious Studies Review*, 23, January 1997, s. 11-15

Book Review-11: Dutton, Yasin: The Orijins of Islamic Law: the Quran, the Muvatta and Madinan Amal, *The Journal of the American Oriental Society*, 1/1, 2001

Book Review-12: Garcia-Arenal, Mercedes: Mahdisme et millénarisme en Islam, *Bulletin of SOAS*, 66/1, February 2003, s. 92-94

Book Review-13: Gerber, Haim: State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective, *The American Historical Review*, 101/4, October 1996, s. 1256

Book Review-14: "George Makdisi and Wael B. Hallaq", *Arabica*, 44/2, April 1997, s. 308-316

Book Review-15: Gude, Mary Louise, Louis Massignon: the Crucible of Compassion, *Journal of Near Eastern Studies*, 59/4, 2000, s. 276-77

Book Review-16: Halef, Necm Abdurrahman, Nakdü'l-metn beyne sinâati'l-muhaddisîn ve metâini'l-müsteşrikîn, *el-Usûru'l-vustâ*, 10/1, 1998, s. 28

Book Review-17: Hallaq, Wael B., A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni usul al-fiqh, *Journal of Near Eastern Studies*, LXII/3, 2003, s. 220-22

Book Review-18: Madiġan, Daniel A.: The Qur'an's Self-Image: Writing and Authority in Islam's Scripture, *MESA Bulletin*, Summer 2002

Book Review-19: Mar'aşlı, M. A., "Fethu'l-mennân bi mukaddimeti Lisânü'l-Mizân" [yazarın *Lisânü'l-Mizân* neşri (Beyrut, 1995) için yazdığı 563 sayfalık giriş], *el-Usûru'l-vustâ*, 10/1 (1998), s. 28

¹⁴ Dört kitap üzerine bir değerlendirme: B. Weiss, *The Search for God's Law: Islamic Jurisprudence in the Writings of Sa'f al-Din al-Amidi* (Saltlake City: University of Utah, 1992); N. Calder, *Studies in Early Islamic Jurisprudence* (Oxford, 1993); A. K. Reinhart: *Before Revelation: the Boundaries of Muslim Moral Thought* (Albany, 1995); M. Chamberlain, *Knowledge and Social Practise in Medieval Damascus: 1190-1350* (Cambridge, 1993).

Book Review-20: MMA, Saflo: Al-Juwayni's Thought and Methodology with a Translation and Commentary on 'Luma al-Adilla', *Islam-Zeitschrift Fur Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, 79/1, 2002, s. 169-70

Book Review-21: Muranyi, Miklos: Die Rechtsbücher des Qairawaners Sahnun b. Said, *Islamic Law and Society*, 8/1, 2001, s. 137-39

Book Review-22: Nûr, Züheyr Osman Ali: İbn Adî' ve menhecuh fî kitâbi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl, *el-Usûru'l-vustâ*, 11/1, 1999, s. 26-27

Book Review-23: Sobierol, Florian, Ibn Hafif as-Sirazi und seine Schrift zur Novizenerziehung (Kitab al-iqtisad), *The Journal of the American Oriental Society*, 4/1, 2003

Book Review-24: Şîrâzî, Kitâbü'l-Luma' fî usûli'l-fikh (Introduction, traduction annotée et index: Eric Chaumont), *Islamic Law and Society*, 9/1, 2002, s. 116-119

Book Review-25: Zaman, Muhammad Qasim, Religion and Politics under the Early Abbasids, *Islamic Law and Society*, 6/2, 1999, s. 272-75

Book Review-26: ZIMMERMANN, F. W.: bkz. Book Review-8

III. KİTABI (*The Formation*) HAKKINDA YAYIMLANMIŞ ELEŞTİRİ YAZILARI¹⁵

Review on *The Formation*-1: Brockopp, Jonathan, *Religious Studies Review*, 26/1, January 2000, s. 107

Review on *The Formation*-2: Crone, Patricia, "Human Reasoning or Sacred Text", *TLS* (The Times Literary Supplement), sayı: 5061, 31/3/2000, s. 10

Review on *The Formation*-3: Dutton, Yasin, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 26/1, 1999, s. 164-68

Review on *The Formation*-4: Fierro, Maribel, *Al-Qantara*, 21/2, 2000, s. 511-23

Review on *The Formation*-5: Hallaq, Wael B., *International Journal of Middle East Studies*, 31/2, 1999, s. 278-80

Review on *The Formation*-6: Manzoor, S. Parvez, *Muslim World Book Review*, 21/1 (2000), s. 3-12

Review on *The Formation*-7: Nielsen, J.S., *Islam and Christian-Muslim Relations*, 10/1, 1999, s. 91-92

Review on *The Formation*-8: Sanders, P., *American Journal of Legal History*, 43/1, 1999, s. 98-99

¹⁵ Bu eleştiri yazılarına atıfta bulunulurken yalnızca baş taralarında sıra numarasıyla birlikte verilen kısaltmalar kullanılacaktır. Örneğin: bkz. Review on *The Formation*-1 (Brockopp).

Review on *The Formation-9*: Stewart, Devin J., *Islamic Law and Society*, 6/2, 1999, s. 275-81

Review on *The Formation-10*: Thielmann, Jörn, *Annuaire de l'Afrique du Nord*, 38, 1999-2000, s. 516-18

Review on *The Formation-11*: Tsafrir, Nurit, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 23, 1999, s. 342-48

IV. AKADEMİK İLGİ VE ÇALIŞMA ALANLARI

Doktora tezinde Sünnî fıkıh mezheplerinin oluşum süreci ile “mezhep-leşmemiş fıkıh çevreleri” ya da “yaşamayan mezhepler” olgusu, yani İslam hukuk tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan Melchert, akademik ilgisini hierî III. yüzyıl (milâdî IX. yy.) üzerinde yoğunlaştırmış görünmektedir. Kendisini İslam Hukuk (Fıkıh) Tarihi'nin ortaya çıkmasına katkıda bulunan bir araştırmacı olarak da gören¹⁶ Melchert, aslında daha genel bir perspektifle klasik Sünnî düşünceenin (Ehl-i Sünnet) teşekkül dönemini aydınlatmaya çalışmaktadır. Doktora tezinde, fıkıh mezheplerinin oluşumu ve birbirleriyle ilişkileri bağlamında Ehl-i Sünnet'i meydana getiren farklı eğilim, ilmî disiplin ve yaklaşımlara (kelâm, hadis, tefsir/kırâat, zühd/tasavvuf, siyaset) işaret ettiği gibi, daha sonra yaptığı müstakil çalışmaların herbirisinde de bu konulardan birisini ele alıp incelemektedir.¹⁷ Bu açıdan bakıldığında, Montgomery Watt'ın “Ehl-i Sünnet çatısının teşekkülü” konusundaki tezini esas alıp geliştirmeye çalıştığı ve Watt tarafından bu çatının temel unsurları olarak belirlenen noktaları aydınlatmayı hedeflediği söylenebilir.

Melchert'in özgeçmişi hakkında bilgi bulabileceğimiz elektronik kaynak ve veri tabanlarında, onun akademik ilgi alanları şöyle sıralanmaktadır:

III./IX. yüzyılda İslamî hareketler ve kurumlar, Kur'ân [Kırâat] ilmi, Hadis ilmi, Fıkıh, Teoloji [Kelâm] ve Tasavvuf.¹⁸

Doktora tezini esas alarak kaleme aldığı ve Brill Yayınevi tarafından yayımlanan kitabı hakkında Jonathan Brockopp'un yazdığı değerlendirme yazısından alınan şu ifade de benzer bir tespiti ortaya koymaktadır:

... Bu kitap, İslam tarihi, Kelâm ve Tasavvuf araştırmacıları için de oldukça önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹⁹

¹⁶ Melchert, *The Formation*, s. xvi.

¹⁷ Yukarıdaki listede yer alan makale, bildiri ve projeleri bu konuda yeterince fikir vermektedir.

¹⁸ International Directory of Middle Eastern Scholars (IDMES), Columbia University, New York (veri kayıt tarihi: 29 November 1996):

<http://www.columbia.edu/eu/lweb/data/indiv/area/idmes/MELCHERT,Christopher.htm> (11.12.2004); Faculty of Oriental Studies (University of Oxford) Web Sayfası:

<http://www.orinst.ox.ac.uk/staff/melchert.shtml> (11.12.2004).

Fıkıh mezheplerinin teşekkülü konusundaki doktora çalışmasının ardından, sözü edilen bu ilim dallarından her birinin teşekkül dönemine ilişkin müstakil çalışmalar yapmış olan Melchert'in, özellikle hadis, ricâl tenkid ve tabakât literatürüne yönelik ilgisi dikkat çekmektedir. Tezinde ve sonraki çalışmalarında bu literatürü meslektaşlarının dikkatini çekecek ölçüde²⁰ yoğun bir biçimde kullanan Melchert'in, hakkında tenkit ve değerlendirme yaptığı kitaplar arasında, klasik ricâl ve tabakât kaynaklarının neşirleri ve bu literatür hakkında Arap dünyasında yapılan çağdaş araştırmaların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.²¹ Michigán Üniversitesi'nin web sitesinde yayımlanan Hadis Araştırmaları Bibliyografyası'na 1995 yılından bu yana yaptığı katkılar sebebiyle kendisine yapılan teşekkür de bu açıdan dikkat çekicidir.²²

Melchert'in çalışmalarında "dindarlık/taqva" (piety) konusuna ve buna bağlı olarak zühd/ tasavvuf geleneğine de özel bir önem atfettiğini görüyoruz. Melchert'in geliştirdiği Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki nihai uzlaşma teorisinde, bu farklı kesimlerin "dindarlık" anlayışları ve dini yaşama biçimlerindeki benzerliğin çok önemli bir yeri vardır. Bu ilgisinin İslam ile sınırlı olmayıp farklı dinlerdeki mistik geleneklere de yönelik olduğu anlaşılan Melchert'in, bu konuda özellikle Marshall G. S. Hodgson'un etkisinde olduğu anlaşılmaktadır.²³

¹⁹ Bkz. Review on *The Formation-1* (Broekopp), s. 107 (Brill Yayınevi'nin web sitesinden naklen: http://www.brill.nl/m_catalogue_sub6_id787.htm [11.12. 2004]). Broekopp, özellikle Mâlikî Mezhebi ilk dönem tarihi ve literatürü hakkındaki araştırmalarıyla tanıdığımız genç kuşak Batılı İslam hukuk tarihi araştırmacılarımızdandır. İmam Mâlik'in Mısırlı öğrencilerinden Abdullah b. Abdilhakem'in (ö. 214/829) *el-Muhassarü'l-kebir* adlı eseri üzerine yaptığı doktora tezi *Early Maliki Law: Ibn Abd al-Hakam and His Major Compendium of Jurisprudence* adıyla yayımlanmıştır (Leiden: E. J. Brill, 2000).

²⁰ *The Formation* hakkında yazılmış kitap eleştirisi yazılarının birçoğunda Melchert'in ve kitabının bu yönüne dikkat çekilmektedir. Örneğin bkz. Review on *The Formation-5* (Hallaq), s. 280; Review on *The Formation-9* (Stewart), s. 277; Review on *The Formation-11* (Tsafirir), s. 342.

²¹ Yukarıda verdiğimiz Kitap Eleştirileri listesine bkz.

²² Bkz. <http://www-personal.umich.edu/~beh/hb/main.html> (10.12.2004).

²³ Aşağıda üzerinde durulacaktır.

Irak/Kûfe Ekolü'nü "Ehl-i Rey" olarak, Hicaz/Medine Ekolü'nü de "Ehl-i Hadis" olarak takdim etmekte ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) söz konusu eğilimlerin önde gelen temsilcileri olduklarını söyleyerek, bu ekollerin Hanefî ve Şâfiî mezheplerine dönüştüğüne işaret etmektedir.³¹ Schacht'ın "bölgesel/kadim ekollerin şahsî ekollere dönüşümü" tezi de dahil olmak üzere İslam hukuk tarihi hakkında yapılan ilk Batılı çalışmalar üzerinde çok etkili olduğunu kaydeden Melchert'a göre İbn Haldûn'un bu tezi, bölgesel ekolleri Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis ile birebir özdeşleştirmek suretiyle büyük bir karışıklığa neden olmaktadır. Zira bu durumda örneğin Irak Ehl-i Hadisi'nin tanımlanması ve menşeinin tespiti güçleşmektedir. İbn Haldûn'un bu konudaki en önemli zaafî ise, bir Mâlikî olması ve konuya tek taraflı yaklaşmasıdır.³² Bununla birlikte, fıkıh mezhepleri konusunda Batı'da yapılan modern araştırmalar İbn Haldûn'un bu tezin-den büyük ölçüde etkilenmiş ve daha tatmin edici bir açıklama getirememişlerdir.³³

Aslında teorisini büyük ölçüde İbn Haldûn'un bu görüşü üzerine bina ettiği anlaşılan Schacht ise, "reye başvurma" açısından Mâlik ile Ebû Hanîfe arasında önemli bir fark bulunmadığını ifade ederek, bölgesel hukuk ekolleri ile Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis gruplaşmaları arasındaki farklılığa işaret etmiştir.³⁴ Bununla birlikte Schacht'ın teorisi de iki önemli zaaf taşımaktadır: Birincisi eş-Şâfiî sonrası dönemi yeterince incelememesi, ikincisi de mezhebin (şahsî hukuk ekolü) oluşumunu mezhep imamının görüşlerinin bir araya getirilmesi (tedvin) ile sınırlı görmesi, yani mezhebi yalnızca bir "görüşler topluluğu" olarak algılaması ve buna bağlı olarak III./IX. yüzyıl ortalarında ortaya çıktığını iddia etmesidir.³⁵ George Makdisi ise yaklaşık otuz yıl süren çalışmaları sonucunda, mezhebin ortaya çıkışının üç aşamalı bir süreç olarak algılanması gerektiğini tespit etmiş ve Schacht'ın ancak ilk iki aşama üzerinde durduğunu, mezhebin yalnızca bir "görüşler topluluğu" değil aynı zamanda bir "şahıslar topluluğu" olduğunu ortaya koymuştur.³⁶

³¹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, thk. Derviş el-Cüveydî, 2. bs., Beyrut, 1997, s. 417.

³² Melchert, *The Formation*, s. xix. İbn Haldûn'a dayanan Ehl-i Rey/Ehl-i Hadis ayrımına göre Mâlik b. Enes'in konumunu tespit etmek de güç hale gelmektedir. Mâlik b. Enes'in konumu hakkında bkz. Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, XXVII, 506-13; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy.)", yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 7-10.

³³ Melchert, *The Formation*, s. xvii-xviii.

³⁴ Melchert, *The Formation*, s. 165.

³⁵ Melchert, *The Formation*, s. xxi-xxii.

³⁶ Melchert, *The Formation*, s. xxii, xxiv-xxv. Mezhebin "görüşler topluluğu" ve "şahıslar topluluğu" olarak tanımlanmasının da yeterli olmadığı, esas itibarıyla "fikhî istidlâl" anlayış ve yönteminde yaşanan değişimin "fikhî mezhebi" adı verilen oluşumun belirleyici unsuru olarak görülmesi gerektiği konusunda bkz. Eyyüp Sait Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Önce Fikhî İstidlâl*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 6-28.

Melchert'a göre, mezheplerin teşekkülünden önceki dönemde Müslümanlar arasındaki asıl gruplaşma Ehl-i Hadis (geleneğeçiler) ile Ehl-i Rey (akılcılar) arasında yaşanmıştı. Bu gruplar arasında II./VIII. yüzyıl sonlarından itibaren yaklaşık bir yüzyıl devam edecek çok derin bir çatışma hâkimdi. Çatışma, inanç (teoloji) ve amel (fıkıh/hukuk) alanında "sahih dinin" (orthodoxy ve orthopraxy) tespit edilmesiyle ilgiliydi. Birinci grup her iki alanda da bütünüyle kutsal metinlerin (nass: Kur'an ve sünnet) esas alınması gerektiğini ileri sürerken, ikinci grup daha akılcı bir yaklaşımı benimsiyordu. Bu arada Ehl-i Rey Ehl-i Hadis'in "ilahi hukuku" tespit etme yeterliliğine sahip olup olmadığından endişe ederken, Ehl-i Hadis de onların tam anlamıyla müslüman olup olmadıklarından şüphe etmiştir. II./IX. yüzyıl sonlarında Ehl-i Hadis'in bilinçli olarak kendilerini diğerlerinden ayırmaya çalışmasıyla başlayan çatışma, Mihne olayıyla sosyal ve siyasi alana yansdı. Bir yandan Mihne'nin sona er(diril)mesi, öte yandan Ehl-i Rey'in fıkıh anlayışlarını gözden geçirerek Ehl-i Hadis'e yakınlaşması Ehl-i Hadis açısından önemli bir galibiyet gibi görünmekle birlikte, Ehl-i Hadis'in bir "fıkıh mezhebi" (Hanbelî Mezhebi) haline dönüşmesi de onların kendi ilkelerinden önemli tavizler verdiğini gösteriyordu. Bu karşılıklı yaklaşımlar iki grubu bir noktada buluşturdu ve III./IX. yüzyıl sonlarıyla IV./X. yüzyıl başlarında fıkıh mezhepleri teşekkül etti. Dolayısıyla uzlaşmanın ürünü "fıkıh mezhebi" kurumü olmuştur. V./XI. yüzyıl başlarına gelindiğinde, fakihlerin çoğunluğu Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ya da daha başka mezheplerin müntesibi durumundaydı. İki yüzyıl öncekiler gibi onlar da fikhî/hukukî meseleler üzerinde ihtilaf ediyorlarsa da, bu meselelerin çözümünde başvurulacak araç ve yöntemler (Fıkıh usûlü) daha birbirine yakın ve müşterek olduğu gibi, artık her bir mezhebin meşrûiyeti diğerlerince tanınmış oluyordu. Aslında teoloji/kelâm alanındaki tartışmalar daha uzun süre devam edecek olsa da, hukuk/fıkıh alanındaki bu uzlaşma, aynı zamanda "Ehl-i Sünnet" adı verilen büyük uzlaşmanın da habercisiydi³⁷.

1. Ehl-i Hadis/Ehl-i Rey Gruplaşması ve Ehl-i Hadis Fikhi

Melchert, tezinin ilk bölümünde Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasındaki sert muhalefet ve çatışma dönemini ele alır. Hadislerin ortaya çıkış tarihi konusundaki oryantalist yaklaşımlara işaret etmekle birlikte bu konu üzerinde durmayan Melchert'ın asıl amacı, "Ehl-i Hadis" adı verilen bir grubun/ekolün ortaya çıkış tarihini tespit etmektir. Öncelikle Ehl-i Hadis grubunu ifade etmek için kullanılan Arapça terimler ve bunların İngilizce çevirileri ile ilgili kısa bir değerlendirme yapar.³⁸ Melchert'a göre, bilinçli bir Ehl-i

³⁷ Melchert, *The Formation*, s. 1, 198-99.

³⁸ Melchert, *The Formation*, s. 2-3. Ehl-i Hadis karşılığında yaygın olarak kullanılan "gelecekçi" (traditionalist) teriminin, bir takım yanlış çağrışımlar taşımaya rağmen, kullanışlı olduğuna ve Makdisi tarafından yapılan "traditionist" (hadis uzmanı: muhad-

Hadis grubunun ortaya çıkışı ve mücadelenin başlaması II./VIII. yüzyıl sonlarından önceye götürülemez. Bu oluşum ve mücadelenin merkezi Irak ve ilk temsilcilerinden birisi Basralı Abdurrahman b. Mehdi'dir (ö. 198/814). Horasan'a taşınması ise daha sonra, İbn Mehdi'nin etkisinde kalan İshak b. Râheveyh (ö. 238/853: Nişabur) eliyle olacaktır. Dolayısıyla Süfyân es-Sevri (ö. 161/777) ya da Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) gibi daha erken şahsiyetlere nispet edilen Ebû Hanîfe (ö. 150/767) aleyhtarı söylemler "geriye dönük" bir inşâ faaliyetinin ürünü gibi görünmektedir.³⁹ Melchert, bu faaliyetin başlangıç tarihi, en azından Bağdat Ehl-i Hadisi'nin Ebû Hanîfe'ye (Ehl-i Rey) karşı teyakkuza geçtiği tarih olarak Ebû Yusuf'un vefat tarihini (182/798) esas alır. Zira artık ondan hadis rivayet edilmemeye başlanacaktır. Ebû Yusuf'tan hadis rivayet edilmemesi konusunda klasik kaynaklarda itikâdî olmayan pek çok neden sayılmakla birlikte, Melchert asıl gerekçenin "Halku'l-Kur'ân" doktrini olduğu kanaatine ulaşır ve "dindarlık/takva" (piety) konusunda ciddi bir tenkidin yapılmamış olmasına da özellikle dikkat çeker.⁴⁰ Zira Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki uzlaşmanın alt yapısını oluşturan hususlardan birisinin "dindarlık" konusundaki benzer tavır ve yaklaşımları olduğunu düşünmektedir.

Ehl-i Hadis grubunun teşekkülü açısından Abdurrahman b. Mehdi'nin taşıdığı öneme işaret eden Melchert, bu konuyu kitabında yeterince detaylandırmamış; onun gerek Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) gibi Basra muhaddisleri gerekse Mâlik b. Enes ile ilişkileri üzerinde durmamıştır. Ancak Basra Ehl-i Hadisi'nin Mâlik ve Medine ile ilişkilerini ve bu anlamda Bağdat Ehl-i Hadisi'nden farklılıklarını daha sonra "How Hanafism Came to Originate in Kufa and Traditionalism in Medina" adlı makalesinde ele alacak ve bu eksikliği bir ölçüde giderecektir. Melchert'in üzerinde durmadığı ve Basra Ehl-i Hadisi'nin oluşumunda etkili olan bir diğer husus da, Ebû Hanîfe'nin Basralı öğrencisi Züfer b. Hüzeyl'in (ö. 158/775) aşırı kıyasçı/reyci fıkıh anlayışı ve Basra'daki faaliyetleridir.⁴¹

Melchert'a göre, fıkıh alanında Ehl-i Hadis'i Ehl-i Rey'den ayıran iki temel özellik vardır: Hadis/Sünnet öğrenip rivayet etmek dışında ayrı bir Fıkıh eğitimi ile ilgilenmemeleri ve "hadisler" (yalnızca Hz. Peygamber'in hadisleri değil) dışında herhangi bir otorite (örneğin bir fakihin görüşleri) tanımamaları. Dolayısıyla "rey" ve onunla özdeş olarak algılanan "fıkıh" ile

dis) ve "traditionalist" (gelenekçi) ayırımının en azından IV./X. yüzyıl öncesi için çok uygun olmadığına işaret eder. Ayrıca "traditionalist" terimi ile Hodgson'ın teklif ettiği "the Hadith Folk" terimi arasındaki mukayese için bkz. Melchert, "The Piety of the Hadith Folk", s. 426.

³⁹ Melchert, *The Formation*, s. 3-6.

⁴⁰ Melchert, *The Formation*, s. 6-7.

⁴¹ Züfer'in Basra'daki faaliyetleri, Basra Ehl-i Hadisinin oluşumu ve Basra Ehl-i Hadisi ile Mâlik ve Medine ilişkileri konusunda bir değerlendirme için bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 141-64.

“hadis(ler)i” kesin çizgilerle birbirinden ayırmış oluyorlardı. İki grub arasındaki bu ayrışmanın göstergelerinden birisi, Ehl-i Hadis’in eğitim-öğretim metodu olan “müzakere” ile Ehl-i Rey’in eğitim-öğretim metodu olan “münazara” arasındaki farklılıktır. Onların bu tavrını, Hallağ’ın iddia ettiği gibi “ictihad” karşılığı ve mutlak anlamda “taklid” taraftarlığı olarak yorumlamayan Melchert’in bu konudaki tespit ve değerlendirmeleri oldukça ikna edicidir⁴².

Katı Ehl-i Hadis anlayışın uzun ömürlü olamadığını ifade eden ve bunun nedenlerinin Müslümanlarca araştırılmadığını iddia eden Melchert⁴³, kendi ifadesiyle bu başarısızlığın dört önemli “teknik” gerekçesi üzerinde durur. Öncelikle, hocadan öğrenciye geçen düzenli bir halefiyet (bilgi ve otorite aktarımı) sistemine karşı çıkmaları kendi varlıklarını sürdürmelerine engel olmuştur.⁴⁴ İkincisi, fıkıh anlayışları (Ehl-i Hadis fıkıhı) önemli teorik zaafılar taşımaktadır. Bunların başında Sahâbe sünnetini Hz. Peygamber’in sünnetinden ayırmamaları ve tümünü içine alacak geniş bir “hadis” anlayışına sahip olmaları gelmektedir ki, bu konuda eş-Şâfiî’nin karşı konulamaz eleştirilerine maruz kalmışlardır.⁴⁵ Melchert’in Schacht’a yönelik önemli eleştirilerinden birisi bu noktadadır. Zira Schacht “Peygamber hadislerinin önceliği” konusunda Ehl-i Hadis ile eş-Şâfiî arasında bir ayırım yapmayarak büyük bir karışıklığa neden olmaktadır.⁴⁶ Üçüncü bir husus, çok fazla sayıda (yüz binlerle ifade edilen) hadisi, birbirinden farklı isnadlarıyla birlikte ezbere bilmenin gerekliliğini ileri sürerek, “fakih” olmanın şartlarını çok ağırlaştırmış olmalarıdır. Kütübü Sitte adı verilen ve yalnızca sahih kabul edilen daha az sayıdaki hadisi (beş-on bin civarında) bir araya getirip aynı zamanda daha az isnad ezberleme imkânı sunan altı büyük hadis kitabının ortaya çıkışı, bir yönüyle bu sıkıntıyı gidermeye yönelik bir çözüm olarak görülebilir. Nitekim bazı Ehl-i Hadis mensuplarının bu kitaplara tepki göstermesi ve yapılan savunmalar dikkat çekicidir.⁴⁷ Ehl-i Hadis fıkıhının şansını azaltan bir diğer husus da, hadis öğrenme ve rivayet etme faaliyetinin ücret ve maaş karşılığı yapılmaması yönündeki katı tavidir.⁴⁸ Tüm bu zaafılar nedeniyle, Ahmed b. Hanbel’in temsil ettiği katı Ehl-i Hadis fıkıhı, onun ölümüyle birlikte gücünü kaybetmeye ve Ehl-i Rey’e yakınlaşmaya başlayacak, böylece “fıkıh mezhebi” anlayışı ve kurumunun gelişmesini sağlayacak olan uzlaşma ortaya çıkacaktır.⁴⁹ Melchert’a göre, Ehl-i Hadis’i Ehl-i Rey ile uzlaşmaya

⁴² Melchert, *The Formation*, s. 13-22.

⁴³ Melchert, *The Formation*, s. 22-23.

⁴⁴ Melchert, *The Formation*, s. 23-24.

⁴⁵ Melchert, *The Formation*, s. 24.

⁴⁶ Melchert, *The Formation*, s. 15, 24.

⁴⁷ Melchert, *The Formation*, s. 25-28.

⁴⁸ Melchert, *The Formation*, s. 29-30. Melchert’in bu konuya özel bir ilgi duyduğuna ve ücret karşılığında hadis rivayet edenler hakkında müstakil bir çalışma yaptığını yukarıda işaret etmiştik (bkz. Bildiriler).

⁴⁹ Melchert, *The Formation*, s. 30-31.

sevk eden iki etkenden daha söz edilebilir: Şia'ya⁵⁰ ve Ehl-i Kur'ân'a⁵¹ karşı ortak cephe oluşturma düşüncesi.

Melchert "Ehl-i Hadis fıkhı" konusunu, kitabından sonra yazdığı "Traditionist-Jurists and the Framing of Islamic Law" adlı makalesinde daha detaylı bir biçimde ele alıp incelemiştir. Burada özellikle şu noktaları vurgular: II./VIII. yy. sonlarından IV./X. yy. başlarına kadar, Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerine mensup fakihlerin temsil ettiği "Ehl-i Rey fıkhı"nın yanı sıra müstakil bir "Ehl-i Hadis fıkhı" mevcut olmuştur. Yani bu ayırım, Schacht'ın ima ettiği gibi geriye dönük bir projeksiyon değildir. Buna rağmen ilk dönem İslam hukuk tarihi incelemelerinde genellikle ihmal edilmiştir (Norman Calder'ın çalışması örnek olarak zikredilebilir). Hâlbuki Ahmed b. Hanbel ve *el-İle ve ma'rifetü'r-ricâl* adlı eseri, fıkıh mezheplerinin şekillenmesi ve klasik fıkıh teorisinin ortaya çıkışı açısından en az eş-Şâfiî ve *er-Risâle*'si kadar etkili olmuş, hatta uzunca bir süre onları gölgede bırakmıştır. Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'in fıkıh anlayışları arasındaki temel fark ise, fıkıhın kaynağı olarak "hadis" in yeri ve kullanış biçimi ile "isnâd" ın önemi ve ihtilafların giderilmesi konusunda "isnad tetkiki" yönteminin kullanılması ile ilgilidir⁵².

2. Rey Fıkhı ve Ehl-i Rey'in Ehl-i Hadis'e Yakınlaşması

II./VIII. yy. ortalarından itibaren "Ehl-i Hadis" in kendisini tanımlamasıyla birlikte III./IX. yüzyıl sonlarına kadar, oluşum aşamasındaki (nascent) Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerine mensup fakihler "Ehl-i Rey" olarak kabul edilmiş olmaktadır –her ne kadar kendilerini böyle adlandırmıyorlarsa da.⁵³ Aslında Ehl-i Hadis'in karşı çıktığı "rey fıkhı" anlayışı, söz konusu mezheplerin teşekkülünden önceki aşamada, Medine, Kûfe ve Basra fıkıh ekolleri içerisinde mevcuttu. Melchert bu dönemi, yani bölgesel/kadim fıkıh ekollerinin "rey fıkhı" anlayışına sahip şahsî ekollere/mezheplere dönüşümünü tezinin ikinci ve üçüncü bölümünde ele alır.

İkinci bölümün temel tezi şudur: Fıkıhın kaynağı olarak bir bölgenin geleneğini esas alma konusunda Ehl-i Hadis'in güçlü tepkisi ve "hadis" üze-

⁵⁰ Bkz. Melchert, *The Formation*, s. 201.

⁵¹ Ehl-i Rey içinde, Kuran'a ters düşen hadisleri terketme anlayışını benimseyen bir grup vardı. Eserleri bize ulaşmadığı için görüşlerini belgelemek güç olmakla birlikte, *er-Risâle* ve İbn Kuteybe'nin *Tevzîlî muhtelifî'l-hadis* adlı eserlerinden hareketle böyle bir grup ile mücadele edildiği sonucuna ulaşılabilir. Ehl-i Hadis, daha tehlikeli gördükleri bu gruba karşı "ortayolu/ılımlı" Ehl-i Rey'e yaklaşmayı tercih etmiş olmalıdır (bkz. Melchert, "Traditionist-Jurists", s. 403-405).

⁵² Melchert, "Traditionist-Jurists", s. 382-93. III./IX. yy. Ehl-i Hadis'in lideri olan Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışı ve "rey fıkhı" alâyhindeki tavrı konusunda ayrıca bkz. Melchert, "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 235-36.

⁵³ Melchert, "Traditionist-Jurists", s. 386-88.

rindeki vurgusu sebebiyle, söz konusu bölgesel geleneklere mensup bazı fakihler, kendi fikhî faaliyetlerini sınırları belirsiz bir “bölgesel gelenek” yerine otorite sahibi bir üstada (İman) nispet etmeyi daha güvenilir buldular. Diğer bir ifadeyle, Ehl-i Hadis’in Peygamber ile Sahâbe ve Tâbiûn nesillerinin otoritesi üzerindeki vurgusu karşısında, kendi şahsî rey ve icihadlarını daha fazla savunamayan Ehl-i Rey, en azından Ebû Hanîfe ya da Mâlik gibi bir müctehidin otoritesinden yararlanma yoluna gitmiştir. Zamanla bu tavır giderek yaygınlaşmış ve artık fikhini bir bölgeye nispet eden ya da bir bölgeye nispet edilen kimse kalmamıştır. Hicaz/Medine fikhî yerine “Mâlik’in fikhî/mezhebi”, Irak/Kûfe fikhî yerine de “Ebû Hanîfe’nin fikhî/mezhebi” esas alınır olmuştur. Basra Rey Ekolü’nün yok olup, Hanefî ve Mâlikî mezhepleri içinde erimesi de bu sürecin bir sonucudur⁵⁴. Şahsî ekollere dönüşümü “Ehl-i Rey’in güvenilir bir şahsın otoritesine sığınma ihtiyacı” gerekçesiyle açıklamak, özellikle ilk dönem Hanefîler arasında Mutezilîlerin göklüğü dikkate alındığında daha özel bir anlam kazanmakla birlikte⁵⁵, Melchert daha sonraki bir çalışmasında bu tezinin boşluklarını farkedecek ve örneğin “Medine amelî” konusundaki eleştirilerin kaynağının Ehl-i Hadis değil eş-Şâfiî olduğunu vurgulamak zorunda kalacaktır.⁵⁶ Bir başka makalesinde ise şu sonuca ulaşır: Ehl-i Rey fikhinin Kûfe/Ebû Hanîfe merkezli olarak algılanması ya da takdim edilmesi büyük ölçüde Basra’da yaşanan gelişmelerle ilgilidir. Basra Ehl-i Hadisi’nin Medine ve Mâlik’i öne çıkarmasına karşın Basralı Ehl-i Rey Kûfe Ekolü geleneğini güçlü bir “geçmiş” olarak öne sürme yoluna gittiler. Hâlbuki Bağdat Ehl-i Hadisi açısından “Ehl-i Rey” Kûfe ve Ebû Hanîfe çevresi ile özdeş olmadığı gibi, Medine de hadisle özdeşleştirilmiyordu.⁵⁷

“Bölgesel ekollerin şahsî ekollere dönüşümü” teorisine yönelik bazı itirazlar bulunmakla birlikte⁵⁸, yaygın kabul gören bu teoriyi esas alan Melchert⁵⁹, yalnızca teorinin bazı eksikliklerine işaret eder ve bir takım düzeltmeler yapar. Onun bu konudaki en önemli katkısı, müstakil bir Basra

⁵⁴ Melchert, *The Formation*, s. 32, 37-38.

⁵⁵ Melchert, *The Formation*, s. 36-38.

⁵⁶ Melchert, “Traditionist-Jurists”, s. 401

⁵⁷ Melchert, “How Hanafism Came to Originate in Kufa and Traditionalism in Madina” (Hüküm ve sonuç ifadeleri için özellikle bkz. s. 321, 346). Melchert’in bu çalışması, Basra Ehl-i Hadisi içinde yer alan İbn Sa’d (ö. 230/844), Fesevî (ö. 240/854) ve Halife b. Hayyât’ın (ö. 277/890) eserleri ile Bağdat Ehl-i Hadisi’nin önde gelen isimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Ma’in (ö. 233/848) ve İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) eserleri üzerinde yapılmış karşılaştırmalı bir değerlendirmeden hareketle, Kûfe-Hanefîlik ve Medine-Mâlikîlik ilişkisine farklı bir bakış yapmaktadır.

⁵⁸ En ciddi eleştiri Wael b. Hallaq’a aittir: “From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation”, *Islamic Law and Society*, 8/1 (2001), s. 1-26.

⁵⁹ Melchert’a göre Hallaq, aslında kimsenin fazla vurgulamadığı “bölgesel ekollerin anonim doktrinlere dayandığı” fikrini gürtmek için fazla zaman harcamış, ancak II./VIII. yüzyıl fakihlerinin karakteristik olarak bölgelere ayrıldıkları gerçeği üzerinde yeterince durmamıştır (bkz. Melchert, “Traditionist-Jurists”, s. 399-400).

Rey Ekolü'nün varlığına işaret etmesi ve bu ekolün Schacht'ın iddia ettiği gibi yalnızca Hanefî Mezhebi içinde eremediğini, bir yandan Hanefî Mezhebi'nin öte yandan Irak Mâlikî Ekolü'nün oluşumuna zemin hazırladığını tespit etmesidir.⁶⁰

III./IX. yüzyıl Hanefîliği'nin fıkıh anlayışı ve teorisinde Ehl-i Hadis tehdidine karşı açık bir cevap niteliği taşıyan bir takım düzeltmeler yapıldığı tespiti yine Schacht'a aittir. Melchert, kitabının üçüncü bölümünü, "Ehl-i Hadise yakınlaşma" (traditionalization) olarak adlandırılan bu sürecin tahline ayırmıştır. Bu süreç hem fıkıh hem de kelâm alanında işlemiştir. III./IX. yüzyıl Hanefîleri, Ehl-i Hadis'e daha yakın bir fıkıh anlayışı oluşturabilmek amacıyla, Hanefî doktrinin hadis temellerini oluşturmaya yönelik çalışmalar yaptılar ve zaman zaman doktrinindeki bazı görüşleri değiştirme yoluna gittiler. Bu arada Ebû Hanîfe ile çağdaşı Ehl-i Hadis mensupları arasındaki düşmanlığı gizlemek amacıyla tarihi yeniden yazmaya yöneldiler. İlk Hanefî tabakâtları bu çabanın ürünleridir. Hanefîler arasında hadis çalışmalarının gelişmesi açısından en önemli isimlerden birisi Bağdatlı İbnü's-Şucâa es-Selcî'dir (ö. 266/880). Ehl-i Hadis'e yakınlaşma çabalarının bir diğer boyutu, Hanefîlerin (en azından bir grubun) özellikle "Halku'l-Kur'ân" doktrini (Mutezile), "ircâ düşüncesi" gibi bir takım şâibeli görüşlerle ilişkilerini koparma yönündeki girişimleridir.⁶¹

3. III./IX. yy. Şâfîliği ve "ılımlı-Akılçılık"

Melchert'in "fıkıh mezhebi" olgusunu Ehl-i Hadis (gelenekçiler) ile Ehl-i Rey (akılçılar) arasında bir uzlaşma noktası olarak gördüğüne yukarıda temas etmiştik. Aslında "fıkıh mezhebi" bu uzlaşmanın aracı olmaktan ziyade sonucudur. Melchert'a göre bu sonuç, söz konusu iki tarafın değil, III./IX. yüzyılda bir tür orta-yol doktrini olarak gelişen ve kendisinin "ılımlı-akılçılar" (semi-rationalists) adını verdiği üçüncü bir grubun/anlayışın ürünüdür.⁶² Görebildiğimiz kadarıyla o aslında yeni bir grup tasavvur etmiyor. Yaptığı şey, kaynaklarda sözü edilen bir grubu, özellikle III./IX. yüzyılda Ehl-i Hadis'in lideri olan Ahmed b. Hanbel'in yazılarından ve eleştirilerinden hareketle yeniden tanımlayıp, bu grubun fıkıh tarihi ve rey/hadis çatışması

⁶⁰ Melchert, *The Formation*, s. 41-47, 200.

⁶¹ Melchert, *The Formation*, s. 48-60. Eyyüp Sait Kaya, yukarıda atıfta bulunduğumuz tezinde büyük ölçüde bu süreci tasvir etmektedir.

⁶² Melchert, *The Formation*, s. 79-82. Özellikle bu konuya tahsis ettiği bir makalesinde, III./IX. yüzyılda Bağdat'ta etkili olan farklı teolojik/itikâdî fırkaların "Ehl-i Sünnet, Şia ve Mutezile" şeklindeki üçlü tasnifinin isabetli olmadığını artık anlaşıldığına işaret eden Melchert (özellikle Josef van Ess'in katkısına atıfta bulunur), bu dönemde Şia'nın Bağdat'ta önemli bir güç unsuru olmadığını da dikkate alarak, "gelenekçiler, akılçılar ve ılımlı-akılçılar" şeklinde bir üçlü tasnif önerir. "Akılçılar" o dönemdeki gevşek Mutezile ekolünü de içermekle birlikte onlarla sınırlı değildir (Melchert, "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 234-35).

açısından taşıdığı öneme dikkatlerimizi çekmekten ibarettir. Ahmed b. Hanbel ve Ehl-i Hadis'in en az Mutezile kadar, hatta onlardan daha tehlikeli bulup mücadele ettiği, Hüseyin el-Kerâbîsî (ö. 248/862-63), Ebû Sevr (ö. 240/854) ve Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857-58) gibi isimlerden oluşan ve Eş'arî'nin (ö. 324/936) de aralarında yetiştiği "Ehl-i Sünnet kelâmının öncüleri" olarak kabul edilen bu grup, kaynaklarda "Küllâbiye" ya da "Ashâbü İbn Küllâb" adıyla anılmaktadır.⁶³ Bu oluşumun İbn Küllâb gibi bir isme nispet edilerek bir "ekol" gibi tanımlanmasını doğru bulmayan Melchert, daha gevşek ve geniş bir "ılımlı-akılcılar" grubundan söz etmenin daha isabetli olacağı görüşündedir. Ayrıca o, bu isimlerin İbn Küllâb ve Kalânîsî (diğer kaynaklarca halef-selef olarak ekolün temsilcileri kabul ediliyorlar) dışında kalanlarını bir şekilde eş-Şâfiî ve III./IX. yüzyıl Şâfiîliği ile irtibatlandırmaya çalışır. Böylece Melchert, hocası Makdisî'nin aksine, III./IX. yüzyıl Şâfiîliği'nin aynı zamanda bir "kelâmî tavır" da ifade ettiğini kabul etmiş olmaktadır.⁶⁴

eş-Şâfiî'nin Ehl-i Rey/Ehl-i Hadis ayrışmasındaki konumu ile *er-Risâle*'nin klasik Sünnî fıkıh teorisinin gelişimindeki rolü konusunda ciddi tartışmalar olduğu bilinmektedir. Hallaq⁶⁵ gibi Melchert da, eş-Şâfiî'nin Ehl-i Hadis ile aynı safta yer almadığını açıkça tespit etmekte, hatta onu da III./IX. yüzyıl Şâfiîleri gibi "ılımlı-akılcılar" arasında değerlendirmektedir.⁶⁶ Bununla birlikte, "uzlaşma" ve "orta-yol" teorisinin mimarı olarak eş-Şâfiî'nin kendisinden ziyade III./IX. yüzyıl Şâfiîleri'ni ve özellikle İbn Süreyc'i öne çıkarmaktadır. Nitekim eş-Şâfiî'ye nispet edilen fıkıh teorisinin aslında onlar tarafından geliştirildiği ve *er-Risâle*'nin son şeklini IV./X. yüzyıl

⁶³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, nşr. H. Ritter, 3. bs., Wisbaden, 1963, s. 5, 170, 172, 173, 178; Kadî İyâz, *Terîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmî meshebi Mâlik*, thk. M. Tavî et-Tanoî vdğr., 8 cilt, Rabat, 1981-83, IV, 25-26; Makdisî, *Ahsenü't-tekâşim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje, 3. bs., Leiden 1885, s. 37. Ayrıca bkz. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ç. E. Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, s. 349-355, 357-61; Y. Vehbi Yavuz, "İbn Küllâb", *DİA*, XX, 157; a.mlf., "Halkü'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 372; Sait Özervarlı, "Kalânîsî, Ebû'l-Abbâs", *DİA*, XXIV, 224. Melchert, kaynak vermeksizin, bu grubun muhtemelen kendilerini *mütekellimî Ehlî's-sünne* şeklinde adlandırdığını belirtir (bkz. Melchert, "İbn Mujaahid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", s. 6).

⁶⁴ Melchert, *The Formation*, s. 69-70; "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 241-48.

⁶⁵ Wael B. Hallaq, "Şâfiî Hukuk İlminin Başmimarı mıydı?", *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü* (haz. M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara, 2000) içinde, s. 58-61.

⁶⁶ Melchert, *The Formation*, s. 70; "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 248-49; "Traditionist-Jurists", s. 393-94. Nitekim çağdaş fıkıh tarihçilerinden Haevî de, Şâfiî Mezhebi'nin başarısını, İmam Şâfiî'nin "Ehl-i Hadis fıkıhı" ile "Ehl-i Rey fıkıhı" arasındaki dengeyi iyi kurmasına bağlar (Muhammed b. Hasan el-Haevî, *el-Fikru's-sâmî fi târihi'l-fıkhi'l-İslâmî*, 2 c.'de 4 cilt, Medine, 1396-97/1976-77, I-II, 471-72). Haevî, Mâlikîleri de Hanefîler ile birlikte çatışmanın taraflarından birisini oluşturan Ehl-i Rey fıkıh mensupları arasında saymış ve öyle anlaşıyor ki İbnü'l-Kâsım merkezli Mısır-Mağrib Mâlikîliğini esas almıştır.

başında aldığı kanaatindedir⁶⁷. Melchert'a göre, eş-Şâfiî'nin Bağdat ve Mısırlı öğrencileri ile onları takip eden nesillerin büyük bir kısmı, kendisinin "ılımlı-akılcılar" adını verdiği, Ahmed b. Hanbel ve takipçilerinin "asıl" muhalifleri durumundaki kelâmcî-fakihler arasında yer almaktadırlar. Mezhepleşme sürecinin en önemli aşamasını tamamlamış ilk "fıkıh mezhebi" (classical school of law / guild school) de, bu dönemde Bağdat Şâfiî Ekolü'nün şeyhi olan Ebü'l-Abbas İbn Süreye (ö.306/918) ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bağdat ve Mısır Şâfiileri -hatta Irak Hanefileri- açısından "görüşler topluluğu" anlamında bir mezhep oluşumu daha önce mevcut olmakla birlikte, mezhepleşme sürecinin tamamlanması ya da "klasik mezhep" yapısının ortaya çıkması, belirli hoca ve öğrenciler zincirine dayalı, düzenli bir bilgi ve otorite aktarım (tedris ve riyâset) sisteminin varlığına bağlıdır.⁶⁸

4. İbn Süreye'in Temsil Ettiği Bağdat Şâfiî Ekolü ve İlk "Fıkıh Mezhebi"

"Fıkıh mezhebi" olgusunu, hadis/rev çatışmasının iki ucunu temsil eden düşünce akımlarının bir noktada buluşmasının ürünü olarak tasavvur eden Melchert'a göre, İbn Süreye bu dengeli tavrı fıkıh alanına taşıyarak ilk fıkıh mezhebini, yani "Şâfiî Mezhebi"ni tesis etmiştir. Aslında İbn Süreye dışındaki Şâfiîler arasında olduğu gibi Şâfiîler dışındaki fıkıh çevreleri arasında da (örneğin Kadı İsmail'in temsil ettiği Irak Mâlikî Ekolü), "ılımlı-akılcı" çizgide yer alan ve söz konusu "dengeli tavrı" benimseyenler bulunuyordu. Melchert'a göre İbn Süreye'yi öne çıkaran husus, fıkıh eğitimini yeni bir anlayışla sistemleştirmesi ve bir İmam'ı taklid esasına dayanan "mezhep" anlayışını yerleştirmesidir. İbn Süreye'in sistemi öncelikle, Ehl-i Hadis gibi "birçok hocadan rivayet" anlayışı yerine "belirli bir hoca ve bilinen öğrenciler" silsilesine (halefiyet ilişkisi) dayanan, düzenli bir bilgi ve otorite aktarım (tedris ve riyâset) sistemi niteliği taşıyordu. Nitekim Şâfiîler arasında "reis" lakabı ilk defa İbn Süreye için kullanılacaktır. Sistemin yeniliklerinden ve en önemli ürünlerinden birisi de, "ta'lîka" adı verilen ve büyük ölçüde *Muhtasarul-Müsenî* üzerine yapılmış şerhlerden oluşan bir literatürün doğuşudur. Melchert'a göre, "klasik mezhep" yapısının/anlayışının tamamlanması için gerekli olan iki unsur daha vardır: Normal öğrenciler (telâmîz) ile ihtisas öğrencileri (ashâb) arasındaki ayırımın netleşmesi ve mezhebin tarihini yazan tabakât literatürünün doğması. Bunlardan birincisi İbn Süreye'in öğrencileriyle birlikte, ikincisi ise onun vefatından yaklaşık bir

⁶⁷ Melchert, *The Formation*, s. 68; "Traditionist-Jurisprudents", s. 394. Böylece Melchert, *er-Risâle*'nin nispeti ve yazılış tarihi ile ilgili tartışmalara da katılmış olmakta ve mevcut (son) haliyle bu eserin eş-Şâfiî'ye nispet edilemeyeceği konusunda Norman Calder'ın tespitini teyid etmektedir. Melchert'ın özellikle dikkat çektiği husus, *er-Risâle*'nin eş-Şâfiî'nin dönemi ve sonrasında uzunca bir süre Ehl-i Hadis tarafından ihmal edilmiş olmasıdır.

⁶⁸ Melchert, *The Formation*, s. 71-86.

yüzyıl sonra ortaya çıkacaktır⁶⁹. Melchert'a göre, cedel ve hilâf ilmi ile buna bağlı olarak ortaya çıkan fıkıh usûlü ilmi ve literatürü de büyük ölçüde, İbn Süreye'in geliştirdiği fıkıh eğitimi sisteminin ürünüdür.⁷⁰

Melchert, İbn Süreye'in farkını ve başarısını ortaya koyabilmek amacıyla, III./IX. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan farklı Şâfiî ekoller ile Bağdat/İbn Süreye Ekolü arasında bazı mukayeseler yapar. Öncelikle Mısır, İsfahan (Mısır kaynaklı) ve Horasan Şâfiî ekollerinin hemen hepsi "taklid"e, dolayısıyla hadisler dışındaki bir otoriteye (görüşler topluluğu: doktrin) bağlı "mezheb anlayışı"na karşıdırlar. Bunlar arasında özellikle İbn Huzeyme'nin (ö. 311 veya 312/yak. 924) temsil ettiği Horasan Şâfiîliği ise, diğerlerinden farklı olarak Ehl-i Hadis çizgisindedir. Sonuçta bu Şâfiî ekoller/çevreler içerisinde yalnızca İbn Süreye'in temsil ettiği Bağdat Ekolü, hadis/rey dengesini kurabilmiş ve İmam eş-Şâfiî ile öğrencilerinin görüşlerini esas alan ve intisap anlayışına sahip bir "mezheb" haline gelebilmiştir. Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin temsil ettiği ve benzer özellikler taşıyan Mâverâünnehir Şâfiîliği de Bağdat Şâfiîliği içinde kaybolacaktır.⁷¹ İbn Süreye'in temsil ettiği anlayış, diğerleri tarafından zaman zaman Hanefîliğe kaymakla itham edilmiştir. Zira İbn Süreye'in özellikle "belirli bir hocaya ve bilinen öğrenciler esasına dayanan fıkıh eğitimi" anlayışı daha ziyade Hanefî geleneği yansıtıyordu.⁷² İbn Süreye ile Hanefîler arasındaki bir diğer önemli benzerlik de şüphesiz, Bağdat'ın Saray merkezli yüksek kültürü ve elitleriyle yakın ilişkisi, gördüğü siyasi himaye ve kadılık görevini kabul etmesiydi.⁷³

Kûfe ve Medine ekollerinin Hanefî ve Mâlikî mezheplerine dönüşmesi ve mezheplerin yayılmasını Ebû Hanîfe ve Mâlik'in öğrencilerinin yürüttükleri tedvin çalışmalarına bağlayan Schacht'a⁷⁴ nazaran oldukça ileri bir aşama kabul edebileceğimiz Melchert'in bu teorisinin, önemli ölçüde hocası George Makdisi'nin Bağdat merkezli Medrese ve Fıkıh eğitimi ile ilgili görüş ve tezlerine dayandığını rahatlıkla ifade edebiliriz.⁷⁵ Ancak Makdisi'nin bir

⁶⁹ Melchert, *The Formation*, s. 87, 89-91, 99, 102-103, 114.

⁷⁰ Bkz. Melchert, *The Formation*, s. 108-110.

⁷¹ Melchert, *The Formation*, s. 96-101. Horasan Ehl-i Hadis Şâfiîliği'nin daha fazla araştırılması gerektiğini ifade eden Melchert, Şâfiî Mezhebi literatüründe önemli bir yeri olan Horasan Ekolü'nün ise bunlarla karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekiyor. Söz konusu Horasan Ekolü, bir sonraki yüzyılda yaşayacak olan, İbn Süreye Ekolü ile bağlantılı Kaffâl es-Sağîr'e (ö. 417/1026) nispet edilmektedir (a.g.e., s. 100).

⁷² Melchert, *The Formation*, s. 89-90, 99. İbn Süreye fıkıh teorisini tedvin ederken de büyük ölçüde Muhammed eş-Şeybânî'nin kitaplarından ve kategorilerinden istifade etmiştir (s. 91).

⁷³ Melchert, *The Formation*, s. 89-90, 109, 112-15.

⁷⁴ Bkz. Joseph Schacht, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", *Law in the Middle East* (eds. M. Khadduri – H. J. Liebesny, vol. I, Washington, 1955) içinde, s. 63

⁷⁵ Şâfiî Mezhebi'nin Bağdat'taki başarısında İbn Süreye ve hocası Enmâtî'nin (ö. 288/901) önemine işaret eden Makdisi, Medrese sisteminde ve fıkıh eğitiminde çok

diğer öğrencisi Devin J. Stewart'ın da tespit ettiği gibi, Melchert hocasına önemli itirazlar da getirmektedir.⁷⁶ Örneğin Makdisi'ye göre ilk fıkıh mezhebi Ebûbekir el-Hallâl'a (ö. 311/923) nispet edilen Hanbelî Mezhebi'dir. Zira o fıkıh mezheplerinin teşekkülünü daha ziyade mezhebin tarihini oluşturan tabakât kitaplarının ortaya çıkmasıyla açıklamaktadır. İlk tabakât yazarı da Hallâl'dir.⁷⁷ Melchert'a göre de tabakât kitapları "klasik fıkıh mezhebi"nin temel özelliklerinden birisi olmakla birlikte, kurucu bir unsur olmaktan ziyade mezhebin teşekkül ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmesi daha isabetli görünmektedir.⁷⁸ Melchert'in en temel itirazı ise muhtemelen, hocasının klasik "Mutezile (akılcılar) / Ehl-i Hadis (gelenekçiler)" ayrımını esas alan yaklaşımına ve mücadelenin gelenekçilerin zaferiyle sonuçlandığı kanaatine yöneliktir.⁷⁹

5. "İbn Süreyc Modeli" Açısından Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî Mezhepleri

Mezhepleşme sürecini büyük ölçüde tamamlamış ilk fıkıh mezhebi (klasik hukuk ekolü/hukuk loncası) olarak kabul ettiği Şâfiî Mezhebi'nin teşekkül tarihi olarak III./IX. yy. sonu ve IV./X. yy. başlarına işaret eden Melchert'a göre, diğer üç Sünnî fıkıh mezhebi açısından da aynı tarihin verilmesi mümkündür. Hatta Şâfiî Mezhebi için yaptığı gibi Hanefî ve Hanbelî mezhepleri için de kurucu isimler tespit eder: Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952) ve Ebûbekir el-Hallâl (311/923). Ancak Mâlikî Mezhebi için durum bu kadar net değildir.

Kendi varlığının farkında bir Hanefî Mezhebi'nin IV./X. yüzyıl başlarından itibaren mevcut olduğunun söylenebileceğini belirten Melchert,⁸⁰ bu tarihten itibaren Mısır-Kuzey Afrika, Bağdat ve Mâverâünnehir (Horasan-Mezopotamya) Hanefîleri'nin çalışmaları ve bu bölgelerde yaşanan gelişmeleri dikkate alarak, İbn Süreyc'de bulunduğu özellikleri taşıyan ve mezhebin kurucu ismi olarak belirleyebileceği bir isim arar. Hanefî fıkıh doktrininin gelişiminde çok önemli katkıları olan Mısırlı Tahâvî (ö. 321/933) ile Bağdatlı Ebû Hâzım (ö. 292/905) ve Ebû Saîd el-Berdâî'nin (ö. 317/929) belirli bir hoca ve çok sayıda öğrencileri olmayışını, dolayısıyla düzenli bir bilgi ve otorite aktarım zincirinin ilk halkası olarak kabul edilemeyeceklerini dikkate

önemli bir yeri olan "ta'lika" ve hilâf/cedel metotlarının yanısıra *usûlü'l-fıkh*'in gelişiminde de Şâfiîler'in ve İbn Süreyc'in belirleyici konumunu sürekli vurgular (George Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, ç. Ali Hakan Çavuşoğlu – Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, 2004, s. 42, 182, 186-87, 223).

⁷⁶ Review on *The Formation-9* (Stewart), s. 279.

⁷⁷ Bkz. Makdisi, "Tabaqât-Biography", s. 371-396.

⁷⁸ Review on *The Formation-9* (Stewart), s. 277.

⁷⁹ Bu konu aşağıda ele alınacaktır.

⁸⁰ Melchert, *The Formation*, s. 116.

alan⁸¹ Melchert için bu açıdan uygun isim Ebü'l-Hasan el-Kerhî'dir. Ancak doktrinin gelişimi söz konusu olduğunda da Kerhî'nin ne kadar etkili olduğunu yeterince bilmediğini itiraf eder.⁸² Bu da, tarih, tabakât ve ricâl kaynaklarını çok iyi kullanan Melchert'in fıkıh kitaplarından uzak oluşuyla ilgili olmalıdır.⁸³ Mâverâünnehir Hanefileri arasında III./IX. yüzyıldan beri var olan müstakil fıkıh eğitimi ile Kerhî'nin bu bölgedeki etkisi konusundaki değerlendirmeleri de yeterince açıklayıcı ve tatmin edici görünmemektedir.⁸⁴

Yukarıda, Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği katı Ehl-i Hadis fikhının zaafı ve bu zaafın sebebiyle onun ölümünden kısa bir süre sonra rey fıkhı anlayışına sahip Hanbelî Mezhebi'nin ortaya çıkışı konusunda Melchert'in görüşlerini özetlemiştik. Melchert bu süreci kitabının yedinci bölümünde detaylı bir biçimde tahlil etmeye çalışır. Bu süreç iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin bir araya getirilip tedvin edilmesi ve böylece bir mezhep (hukuk ekolü) için kaçınılmaz olan doktrinin ortaya çıkarılması aşamasıdır. III./IX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bu gelişmeye katkıda bulunan önemli isimler Horasanlı İshak b. Mansûr el-Kevsec (ö. 251/868-9) ve Ebûbekir el-Esrem (ö. 260-61/874) ile Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu Salih (ö. 266/880) ve Abdullah'dır (ö. 290/903). Görüşlerinin yazılmaması ve başkalarına aktarılmaması konusundaki katı tavrına rağmen Ahmed b. Hanbel'in ardından yürütülen bu faaliyetler ancak ham bir malzeme ortaya çıkarmıştır.⁸⁵ Dolayısıyla mezhebin teşekkülünü sağlayacak çalışmalar bir sonraki aşamada gerçekleşecektir. Bu ikinci aşamada, Zehebi'nin de kaydettiği gibi,⁸⁶ toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerinin güçlendirilmesi ve bir teori haline getirilmesi yönündeki çalışmalar Ebûbekir el-Hallâl tarafından gerçekleştirilir. Hallâl aynı zamanda, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, ilk "fıkıh mezhebi tabakâtı" yazarıdır. Dolayısıyla gerek bu çalışmaları gerekse Bağdat Mehdi Camii'ndeki ders halkasının başına geçtiğinde Bağdat Ehl-i Hadisi'nden aldığı tepkiler dikkate alındığında "rey fıkhı" anlayışına sahip bir Hanbelî Mezhebi'nin ortaya çıkışında önemli bir aşamayı temsil eden Hallâl, kendisinin fıkıh hocası/hocaları hakkında detaylı bir bilgi bulunmamasına ve İbn Süreye gibi halefiyet sistemine dayalı düzenli bir aktarım sistemi bırakma-

⁸¹ Melchert, *The Formation*, s. 116-122, 123, 129-31 (Tahâvî için); 66, 123-24 (Ebû Hâzım ve Berdâî için).

⁸² Melchert, *The Formation*, s. 106, 125-29, 136.

⁸³ Oryantalist gelenek içerisinde yapılan İslam Hukuk Tarihi incelemelerinin genelinde olduğu gibi Melchert'in çalışması da, fıkıh nosyonu ve fıkıh kitaplarına yeterince âşinâ olmayan bir tarihinin yorumları niteliğindedir. Tsafir, bu eksikliğin özellikle "gelecekçi" ve "akiler" gibi farklı ekollerin fıkıh/hukuk anlayışları ile ilgili tahlilleri zaafa uğrattığını kaydeder: bkz. *Review on The Formation-11* (Tsafir), s. 346.

⁸⁴ Bkz. Melchert, *The Formation*, s. 132-36.

⁸⁵ Melchert, *The Formation*, s. 137-43.

⁸⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV (nşr. Ekrem el-Büşeyyi', 1983), 298.

nuş olmasına rağmen mezhebin kurucu ismi olarak tespit edilecektir.⁸⁷ Melechert, Zehebî'nin verdiği bilgiyi ve belki de hocası Makdisî'nin tezini dikkate alarak, Hallâl'in Hanbelî Mezhebi için taşıdığı önemi doğru tespit etmiş olmakla birlikte,⁸⁸ geliştirdiği "İbn Süreye modeli"nin Hanbelî Mezhebi'ni açıklamakta yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir.⁸⁹

Şâfiî Mezhebi'nin gelenekçilik ile akılcılığı uzlaştıran bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıktığını, Hanefî Mezhebi'nin Irak Ehl-i Reyî'nin gelenekçiliğe, Hanbelî Mezhebi'nin de Irak Ehl-i Hadisi'nin akılcılığa yaklaşımının bir ürünü olduğunu net bir biçimde ortaya koyan Melechert'in, Mâlikî Mezhebi için bu kadar net bir tablo çizmekte zorlandığını görüyoruz. Zira Mâlikî Mezhebi'nin oluşum aşamasında farklı bölgelerde ortaya çıkan ve uzunca bir süre birbirinden farklı seyirler izleyen "mezhep-içi ekoller"den hiç birisi, en azından Melechert'in incelediği dönem açısından (IV./X. yy. ortalarına kadar), tam olarak "İbn Süreye modeli"ne uygun bir mezhep yapısı kazanabilmiş değildir. Mezheb'in anayurdu sayılabilecek olan Medine'de, İmam Mâlik'in halkasını devam ettiren öğrencileri daha ziyade Ehl-i Rey'e yakın bir fıkıh anlayışına sahip olmuşlar, aneak Şî Fâtımî hakimiyeti sebebiyle düzenli bir tedris ve halefiyet sistemi geliştiremeden, yani henüz oluşum aşamasını tamamlamadan Medine Mâlikî Ekolü varlığını kaybetmiştir.⁹⁰ Mısır ve Endülüs'te (Kurtuba) ortaya çıkıp gelişen Mâlikî fıkıh çevreleri, Irak Hanefîleri, Şâfiîleri ve Hanbelîleri'nden daha önce (II./VIII. yy. sonlarından itibaren) "bir şahsı (İmam) taklid esasına dayanan mezhep" (şahsî hukuk ekolü) anlayışına ve riyâset geleneğine sahip olmalarına rağmen, rey/hadis dengesinin kurulması ve "belirli bir hocayı esas alan düzenli bir tedris geleneğinin" teşekkülü açısından Irak merkezli gelişmelerin gerisinde kalmışlardır.⁹¹ Riyaset geleneği dışında benzer bir durum Kuzey Afrika (Kayravan) Mâlikîleri için de geçerlidir.⁹² Dolayısıyla mezhep doktrininin oluşumunda

⁸⁷ Melechert, *The Formation*, s. 143-49. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 106. Bu tespit aslında Zehebî'ye aittir: "Hallâl'dan önce Ahmed b. Hanbelî'ye nispet edilen müstakil bir mezhep mevcut değildi" (Zehebî, *a.g.e.*, XIV, 298).

⁸⁸ Bkz. Review on *The Formation-9* (Stewart), s. 277; Review on *The Formation-5* (Hallâq), s. 279.

⁸⁹ "Düzenli bilgi ve otorite aktarım sistemi"ni merkeze almakla Melechert'in sebep ve sonucu birbirine karıştırdığını iddia eden Hallâq'a göre, "İbn Süreye modeli" hem Kerhî örneğini hem de Hallâl örneğini açıklayamamaktadır (bkz. Review on *The Formation-5* (Hallâq), s. 279).

⁹⁰ Melechert, *The Formation*, s. 156, 164-68. Medine Mâlikî Ekolü hk. geniş bilgi için bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 24-34.

⁹¹ Melechert, *The Formation*, s. xxvii, 106, 156, 159-62, 163. Medine gibi Mısır Mâlikî Ekolü'nün de Şî Fâtımî hakimiyeti sebebiyle büyük ölçüde zaafa uğradığını burada hatırlatmalıyız. Mısır ve Endülüs Mâlikî ekolleri hk. geniş bilgi için bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 34-64 (Mısır), 101-31 (Endülüs).

⁹² Melechert, *The Formation*, s. 162-64. Kayravan Mâlikî Ekolü hk. bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 65-100.

çok önemli katkıları olduğu kesin olan bu bölgeler açısından bakıldığında, Mâlikî Mezhebi için bir kurucu isim tespit etmek oldukça zordur.⁹³

Farklı Mâlikî ekoller arasında, diğer Irak kökenli mezhepler ile benzer bir gelişim seyri izleyenler Irak Mâlikîleri'dir. Aslında bu durum, Melchert'in rey/hadis çatışması ve uzlaşması üzerine bina ettiği "fıkıh mezhebi" teorisini desteklemektedir. Fıkıh tarihi çalışmalarında genellikle ihmal edilen, hatta klasik kaynaklarda Mâlikî Mezhebi'ni temsilen çok fazla atıfta bulunulmayan Irak Mâlikî Ekolü'nün Melchert'in dikkatini çekmesi ve özel olarak incelemeye konu edilmesi de buna bağlı olmalıdır. Aslında II./VIII. yy. sonlarında Basra'da Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) ve Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/835) gibi isimler tarafından Ehl-i Hadis anlayışına sahip bir Mâlikîlik tasavvuru oluşturulmuştu. Aneak çok geçmeden Bağdat'ta Ahmed b. Muazzel (ö. 240/854-55) ve öğrencisi Kadı İsmail (ö. 282/896) gibi "ılımlı-akılcılık" çizgisinde değerlendirilebilecek Basralı Mâlikî fakihlerin öncülük ettiği ve İbn Süreye modeline çok yakın bir fıkıh mezhebi anlayışı teşekkül etti.⁹⁴ Uzlaşmanın mimarları olarak gördüğü "ılımlı-akılcılar" arasında Kadı İsmail'e özellikle dikkat çeken ve bu açıdan onunla İbn Süreye arasındaki ilişkilerin önemi üzerinde duran Melchert, aslında Kadı İsmail'in öneü kabul edilmesi gerektiği kanaatindeydi.⁹⁵ Aneak düzenli ve güçlü bir tedris halkası oluşturan ve "ta'lika" türü eserlerin ortaya çıkmasını sağlayan –geç de olsa- Ebûbekir el-Ebherî ile birlikte tam bir "klasik fıkıh mezhebi" (hukuk lenceası) niteliği kazanan Irak/Bağdat Mâlikî Ekolü, IV./X. yy. sonlarında etkisini kaybetmeye başlamış ve V./XI. yy.'da tamamen izleri silinmiştir.⁹⁶ Kadı İsmail'den sonra gelen Bağdatlı Mâlikîler'in, Şâfiî Mezhebi yerine Doğu'nun hâkim iki mezhebinden birisi –diğeri her hâlükarda Hanefî Mezhebi'dir- olma şansını kıl payı kaçırdıklarını ifade eden⁹⁷ Melchert, Mâlikî Mezhebi'nin nihai şeklini almasında Irak Mâlikîleri'nin önemine işaret etmiş olmakla birlikte diğer mezheplerde olduğu gibi bir kurucu isim tespit etmekten kaçınır.

Mâlikî Mezhebi konusundaki tespitlerinde büyük ölçüde isabetli olduğunu söyleyebileceğimiz Melchert'in, özellikle Mısır Mâlikîlerini yeterince incelemeyeceğini, yine Endülüs'te IV./X. yüzyıldan itibaren yaşanan ve Irak

⁹³ Melchert, *The Formation*, s. 158-59, 164.

⁹⁴ Melchert, *The Formation*, s. 168-76.

⁹⁵ Melchert, *The Formation*, s. 88-89, 171-72; "Religious Policies of the Caliphs", s. 339-40; "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 250.

⁹⁶ Melchert, *The Formation*, s. 176-77. Melchert bu gelişmeyi büyük ölçüde, sahip olduğu siyasi desteği kaybetmesiyle açıklamaktadır. Aneak kendisinin de işaret ettiği gibi özellikle V./XI. yüzyılda yaşanan farklı gelişmeler bu açıdan tabii edilmelidir (*a.g.e.*, s. 177, dnp. 130). Bu konuda daha geniş bir değerlendirme için bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 225-30.

⁹⁷ Melchert, *The Formation*, 170, 172, 175-76. Ayrıca bkz. "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 245-50.

Mâlikîleri'nin de etkili olduğu Ehl-i Hadis'e yakınlaşma eğiliminin farkında olmadığını –çağdaş Endülüs çalışmalarının önemli bir kısmında olduğu gibi ifade etmeliyiz.⁹⁸ Bu arada Irak Mâlikî Ekolü'nün mezhep için taşıdığı önemi farketmiş olması oldukça önemlidir. Ancak Irak Mâlikîleri'nin özellikle mezhebin hadis delillerinin oluşturulması ve savunulmasına yönelik çabaları ile buna bağlı olarak hilâf ve fıkıh usûlü literatürünün oluşumundaki katkıları konusunda Melchert'in kitabında önemli bir bilgiye rastlamıyoruz.⁹⁹

6. Yaşamayan Mezhepler Olgusu: Zâhirî Mezhebi ve Cerîrî Mezhebi

Davud b. Ali'ye (ö. 270/884) nispet edilen Zâhirî Mezhebi ve öğrencisi İbn Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/923) nispet edilen Cerîrî Mezhebi, İbnü'n-Nedîm başta olmak üzere tabakât kaynaklarının verdiği bilgilere göre, IV./X. yy. sonlarında varlığından söz edilen fıkıh mezhepleri arasında yer almaktadırlar. Ancak bir sonraki yüzyıldan itibaren Doğu'da bu mezheplerin izleri tamamen kaybolacak, yalnızca Endülüs'te İbn Hazm (ö. 456/1064) Zâhirîliği yeniden canlandıracaktır.¹⁰⁰

Davud b. Ali ve ekolü konusunda Melchert'in en önemli tespitleri, Ehl-i Hadis ile ilişkileri konusunda söyledikleri olmalıdır. Zira hocası Makdisi'nin de benimsediği¹⁰¹ yaygın kanaatin aksine, Davud b. Ali'nin Şâfiîler arasında yetiştigiğine dikkat çekmekte, dolayısıyla onu Ehl-i Hadis'in muhalifleri olan "ılımlı-akılcılar" arasında konumlandırmakta ve ardından gelen Zâhirîler arasında Mutezile'nin çok etkili olduğunu –Massignon'un söylediği kadar olmasa da kabul etmektedir. Ayrıca Melchert, Zâhirî fıkının da, taklide karşı tutumu dışında tam bir rey fikhî niteliği taşıdığı kanaatinde. Bu mezhebin varlığını sürdüremeyişi konusunda da yaygın kanaatin dışında ve kendi tezine uygun bir yorum yapmaya çalışır. Makdisi ve Hallaq'ın da benimsediği¹⁰² yaygın kanaate göre, Zâhirî Mezhebi kıyas karşıtlığı sebebiyle Sünnî fıkıh mezhepleri arasında varlığını koruyamamıştır. Melchert'a göre kıyas karşıtlığı diğer mezheplerce tanınmasını engellemiş olmakla birlikte, mezhebin uzun ömürlü olamayışının daha başka sebepleri aranmalıdır. Kendisi üç önemli sebep sıralar: Öncelikle teknik olarak uzun ömürlü bir fıkıh mezhebi olabilmesinin önündeki en önemli engel, taklid karşıtı tavrı ve buna bağlı olarak "belirli bir hocaya bağlı düzenli bir tedris geleneği" oluşturamamasıdır. Aslında Melchert Zâhirîlerin ders halkaları olmadığı ve

⁹⁸ Endülüs'te yaşanan bu Ehl-i Hadis'e yakınlaşma süreci ve çağdaş araştırmaların bu açıdan değerlendirilmesi için bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", *İslâmiyât*, 7/3, Temmuz-Eylül 2004, s. 59-74.

⁹⁹ Irak Mâlikî Ekolü hk. geniş bilgi için bkz. Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 133-231.

¹⁰⁰ Melchert, *The Formation*, s. 178-79, 186.

¹⁰¹ Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s. 46.

¹⁰² Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s. 46; Wael b. Hallaq, "Was the Gate of İjtihad Closed?", *International Journal of Middle East Studies*, 16, 1984, s. 8.

Zahirîliğin daha ziyade kitaplar üzerinde kalan elit ve pür akademik bir anlayış olduğu kanaatindedir. Nitekim İbn Hazm'ı besleyen kaynak da yalnızca kitaplardır. Davud b. Ali'den sonraki Zâhirîler arasında Mutezilîlerin çokluğu da bir diğer önemli etkindir. Bu zaaflarına rağmen Zâhirîliğin IV/X. yüzyıl sonlarına kadar yaşayabilmiş olmasını ise Büveyhî iktidarından gördükleri siyasi destek ile açıklar. Büveyhîlerin iktidarı kaybetmesiyle Zâhirîlerin yükselişi sona ermiştir. Dolayısıyla bir diğer neden yanlış siyasi tercihtir.¹⁰³

Hocası Davud b. Ali'yi terk ederek kendi halkasını kuran –belki de taklid anlayışının olmayışı sebebiyle-, ama aynı zamanda hem eş-Şâfiî'nin hem de Mâlik'in öğrencilerinden fıkıh öğrenen büyük tarihçi Taberî, büyük bir sentezci ve güçlü bir fakih olmasının yanı sıra Hâris el-Muhâsibî gibi “ılımlı-akılcılar”dandı. Kendilerini ayrı bir “mezheb” olarak telakki eden öğrencileri ve takipçileri bulunmuş olmasına, hatta Taberî'nin kitapları üzerine şerhler ve mezhebi savunan çalışmalar ortaya koymuş olmalarına rağmen, bu mezheb de uzun ömürlü olamamıştır. Taberî ve Cerîrîler hakkındaki bilgilerimizin çok yetersiz olduğunu hatırlatan Melchert, yine “düzenli bir tedris geleneğinin” bulunmadığı kanaatindedir. Ancak bir başka muhtemel sebebe daha dikkatimizi çeker: Mâlik, Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi ilk nesillere yakın ve güçlü otoritelere dayanan mezheb müntesiplerinin karşısında, en az kendileri kadar ilk nesillerden uzak olan ve böyle bir otoriteye “intisap etmek” yerine kendi mutlak ictihadını esas alan Taberî'nin yeterince tatmin edici gelmeyişi. Taberî'nin, öğrenilmesi ve takip edilmesi zor elit bir fıkıh anlayışına sahip oluşu da buna ilave edilmelidir.¹⁰⁴

B. Büyük Uzlaşma: “Ehl-i Sünnet”i Meydana Getiren Temel Unsurlar

George Makdisi, Medrese ve esas itibarıyla Fıkıh eğitimi tarihi hakkındaki klasik eserinde, neden bazı fıkıh mezheplerinin uzun ömürlü olmadığı ve “yaşamayan fıkıh mezhepleri” olgusunun nasıl anlaşılması gerektiği konusunu “Mezhepler Olgusunu Anlayabilmek İçin Anahtar” başlığı altında tartışır. Makdisi'ye göre, fıkıh mezheplerinin doğru anlaşılabilmesi, geleceğe (Mutezile) ve akılcılık (Ehl-i Hadis) arasındaki Bağdat merkezli mücadele ve etkileşimin iyi tahlil edilmesine bağlıdır. eş-Şâfiî'den önce başlayan ve ondan sonra da devam eden bu mücadele, Ahmed b. Hanbel sayesinde gelenekçi kanadın zaferiyle sonuçlanmıştır. Mihne'nin sona ermesi ve daha sonra Hanbelî Mezhebi'nin teşekkülü bu zaferin göstergeleridir. Yaşa-

¹⁰³ Melchert, *The Formation*, s. 179-90.

¹⁰⁴ Melchert, *The Formation*, s. 191-97. Devin J. Stewart, Melchert'in yaşamayan mezhepler konusundaki değerlendirmelerinin asıl tezi kadar güçlü olmadığını, bunun da büyük ölçüde kaynak yetersizliğine bağlı olduğunu kaydeder ve örneğin Şia kaynaklarının kullanılmasında daha fazla bilgiye ulaşılabileceğini belirtir: bkz. *Review on The Formation-9*. (Stewart), s. 277.

yan dört fıkıh mezhebi, artık Sünnîliğin şemsiyesi ve bir meşruiyet kaynağıdır.¹⁰⁵

Dört Sünnî fıkıh mezhebinin oluşum sürecini bir doktora tezi olarak ele alıp inceleyen Melchert, danışmanı Makdisi'nin bu tezini esas alarak yola çıkmış ve görünüşte bu tezi geliştirmiştir. Zira Melchert'in ulaştığı sonuca göre de, "fıkıh mezhebi" olgusu akileliler ile gelenekçiler arasında yaşanan mücadelenin bir ürünü olarak ortaya çıkmış, Sünnîliğin genel bir meşruiyet kaynağı haline gelmiştir. Ancak Melchert bu tezi geliştirirken aynı zamanda tezin önemli bir zaafını tespit edip gidermeye çalışacaktır. Zira Ehl-i Sünnet gerçekten büyük bir uzlaşma olmakla birlikte, bu uzlaşmada belirleyici ve hâkim unsur Ehl-i Hadis değildir. Nitekim Melchert'a göre, Ehl-i Sünnet'in teşekkülünden önce yaşanan mücadelenin taraflarını akileliler (Mutezile) ve gelenekçiler (Ehl-i Hadis) olarak tespit etmek, İslam düşüncesi tarihini ve Ehl-i Sünnet'in teşekkülünü doğru anlamamızın önündeki en büyük engeldir. Zira Ehl-i Hadis içinden çıkıp gelişen ve büyük ölçüde Şâfiîler ile ilişkili olan ortayoleu bir üçüncü grup daha vardır: "ılımlı-akileliler" (semi-rationalists). Büyük uzlaşmanın ve bunun ürünü olan "Fıkıh mezhebi"nin mimarları da, Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği Ehl-i Hadis'in asıl muhalifleri olan bu ortayoleu gruptur.

Melchert, bu teziyle Josef van Ess'in Mutezile konusundaki devrim sayılabilecek tespit ve yorumlarını daha da geliştirmeyi amaçladığını açıkça ifade eder.¹⁰⁶ Aynı zamanda Montgomery Watt'ın "Ehl-i Sünnet" çatısının teşekkülü konusundaki tezini esas kabul edip geliştirdiğini de söyleyebiliriz. Nitekim Watt, Sünnî düşüncenin oluşumu aşamasında etkili olan dört önemli gelişmeye işaret ediyordu: 1) "Yaşayan sünnet" anlayışını sınırlandırılan bir "hadis" nizamının teşekkülü, 2) Kıraat-ı seb'a ve tefsir usulünün benimsenmesi, 3) Fıkıh mezheplerinin teşekkülü, 4) Süfî düşüncenin sınırlarının belirlenmesi.¹⁰⁷ Melchert da, başta klasik fıkıh mezhepleri olmak üzere Ehl-i Sünnet çatısını oluşturan klasik kıraat ilmi ve klasik tasavvuf anlayışının, kendilerine muhtemelen "Ehl-i Sünnet kelâmeîları" (*mütekellimî Ehlî's-sünne*) adını veren¹⁰⁸ bu "ılımlı-akileliler" grubunun çalışmaları sonucunda ortaya çıktığı kanaatine ulaşır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, tüm bu ilişkilere tezinde sık sık atıflar yapan Melchert, daha sonra bunlardan her birini müstakil bir makale konusu yapıp incelemiştir. Bu makaleler bir araya

¹⁰⁵ Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s. 44-47. Makdisi'nin görüşleri için H. Tuncay Başoğlu tarafından Makdisi hakkında yazılmış olan "George Makdisi: 1920-2002" adlı değerlendirmeye yazısına bakılabilir.

¹⁰⁶ Bkz. Melchert, "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal", s. 234. Nitekim van Ess, III./IX. yy. için kullanılan "Mutezili" teriminin "klasik Mutezile ekolü"nden daha geniş bir gevreyi ifade ettiğini ve örneğin Mihne'nin Mutezile'den ziyade Hanefiler ile ilişkilendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştu. Ayrıca Melchert, çalışmasına esas kabul ettiği III./IX. yüzyıl Bağdat'ında Şia'nın önemli bir güç olmadığını varsaymaktadır.

¹⁰⁷ Bkz. Watt, *a.g.e.*, s. 7, 177, 333-34, 371, 395.

¹⁰⁸ Bkz. Melchert, "Ibn Mujahid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", s. 6.

getirildiğinde, Watt'ın kitabından sonra Ehl-i Sünnet'in teşekkülüne ilişkin oldukça kapsamlı ve farklı bir yorum ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁹ Bu makalelerinde. III./IX. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan fıkıh mezheplerinin kurucuları ya da önde gelen isimleri (İbn Süreye, Kerhî, Hallâl; Kadı İsmail, Davud b. Ali, Taberî ve Ebû Sevr) ile klasik Tasavvuf'un kurucusu sayılan Cüneyd-i Bağdâdî ve klasik kıraat anlayışının (Yedi Kıraat) mimarı olan İbn Mücâhid arasındaki ilişki ve benzerliklere temas eden Melchert, tüm bu tezinin kurgusunu "The Adversaries of Ahmad b. Hanbal" (Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri) adlı makalesinde ortaya koymaktadır. Melchert makaleyi, bu gözle incelendiği takdirde kendisinin üzerinde durmadığı dil ve edebiyat ilimleri alanında da benzer bir ilişkinin kurulabileceği kanaatini ifade ederek bitirir.

Melchert'in "ılımlı-akileler" grubunu öne çıkarması ve uzlaşma teorisi, Abbâsî halifelerinin din siyaseti konusunda da yeni ve örneğin Watt'dan farklı yorumlar getirmesini sağlamıştır. Bu konuyu özel olarak incelediği makalesinde öncelikle, yaygın bir biçimde kabul edildiğinin aksine, Mütevekkil'in kendisinden önceki Mihne siyasetini tümüyle tersine çevirme çabasında olmadığını, bununla birlikte Mihne'nin şiddetini zamanla azaltarak ılımlı-akilelerden yana bir siyaset izlediğini ortaya koymaya çalışır.¹¹⁰ Ayrıca Watt'ın Sünniliğin olgunlaşmasına sebep olan itikadî ve amelî yakınlaşmada siyasî tesirin yok denecek kadar az olduğu şeklindeki kanaatinin¹¹¹ aksine, Mütevekkil'in geleneğini sürdüren gölge halife Muvaffak ile Irak Mâlikîleri'nin şeyhi Kadı İsmail arasındaki yakınlığın, "ılımlı-akilelik" anlayışının tesisi ve bu anlayışın "fıkıh" yoluyla müdafaası konusunda ortak hareket ettiklerinin bir göstergesi olduğunu iddia eder.¹¹² Nitekim kitabında da, İbn Süreye'in temsil ettiği ılımlı-akilelik ve "bir otoriteye/şahsa bağlılık" (fıkıh mezhebi) anlayışının, Müslümanlar arasında meşru ve sahih bir din anlayışı (orthodoxy) tesis etmek isteyen vezir Ali b. İsa gibi ümerâdan destek gördüğünü ifade ediyordu.¹¹³

Son olarak, Melchert'in kitabı üzerine yapılmış değerlendirmelerde, "Ehl-i Sünnet" ile ilgili uzlaşma teorisini "fıkıh mezhepleri" konusuna uyarlamadaki başarısının vurgulandığına işaret etmek isteriz.¹¹⁴

¹⁰⁹ Melchert'in makalelerinin çevirilerinden oluşan ve İnsan Yayınevi tarafından yayımlanacak olan böyle bir derleme tarafımızdan hazırlanmaktadır.

¹¹⁰ Melchert, "Religious Policies of the Caliphs From al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D. 847-908", s. 318-30.

¹¹¹ Watt, *u.g.e.*, s. 334-35.

¹¹² Melchert, "Religious Policies", s. 340.

¹¹³ Melchert, *The Formation*, s. 113-14.

¹¹⁴ Review on *The Formation-9* (Stewart), s. 278-79; Review on *The Formation-11* (Tsafrir), s. 3-2. Ancak Stewart, Makdisî'nin yanısıra Reinhart ve Hallaq gibi araştırmacıların da İbn Süreye'in Şâfiî Mezhebi ve fıkıh tarihi açısından taşıdığı öneme işaret etmelerine rağmen, Ehl-i Rey/Ehl-i Hadis uzlaşmasının mimarı olarak İbn Süreye'in bu kadar öne çıkarılmasını destekleyecek bilgiye sahip olmadığını da hatırlatır. Biz de,

V. ORYANTALİST GELENEK VE CHRISTOPHER MELCHERT

Doktora tezi ve ortaya attığı yeni iddialar, Hallaq'ın da tespit ettiği gibi,¹¹⁵ Schacht'ın İslam hukuk tarihi tezini bir bütün olarak sorgulayan ilk ciddi çalışma olarak nitelendirilebilirse de, aslında Melchert kendisini Goldziher-Schacht ekolünün bir devamı olarak görmekte ve İslam Hukuku (Tarihi) araştırmalarında Schacht'ın otoritesini sarsmamaya özen göstermektedir. Kendisinden önceki Batılı İslam araştırmacıları ile kıyaslandığında Schacht'ın İslam Hukuku kaynaklarına daha vakıf olduğunu ve eserlerinin Goldziher'den sonra bu alanda yapılmış en büyük katkı niteliği taşıdığını ifade eden Melchert, "ilk dönem" İslam hukuku ve tarihi alanında daha pek çok çalışma yapılması gerektiğini, fakat bu çalışmaların Schacht'ın attığı temeller üzerine bina edileceğini vurgular.¹¹⁶ Kendi kitabının bir giriş kitabı olamayacak kadar özel ve detaylı bir akademik çalışma niteliği taşıdığı farkında olan Melchert, İslam hukuk tarihi hakkında bir giriş kitabı arayanlar için Schacht'ın *Origins of Muhammadan Jurisprudence* ve *An Introduction to Islamic Law* adlı eserlerinin hâlâ birer şaheser olarak ortada durduğunu –zaaflarına rağmen- hatırlatır.¹¹⁷

Goldziher, Schacht, Wansbrough ve N. Calder gibi oryantalistlerin, İslam dünyasında yazılı metinlerin (hadisler ve kitaplar) ilk üç asırdaki durumuyla ilgili şüpheli yaklaşımlarının bu dönemle ilgili çalışmalarda dikkate alınması gerektiğini vurgulayan -doğrudan bir eleştiriye tabi tutmaksızın- Melchert,¹¹⁸ bu şüpheleri "temelsiz" bulan Fuat Sezgin, Nabia Abbott ve Harald Motzki gibi "yeni" araştırmacıları da kendi araştırmalarının sınırlarını aşarak "temelsiz" genellemelerde bulunmakla itham eder. Ama örneğin Miklos Muranyi ve Gregor Schoeler'in kendi çalışma alanlarının sınırları içerisinde kalarak daha özellikli ve isabetli sonuçlara ulaştıklarına da dikkat çeker.¹¹⁹ Şüphesiz Melchert klasik oryantalistlerin tenkit edilmesine karşı değildir. Onun iki konuda hassas olduğunu görüyoruz: Birincisi, klasik oryantalist tezlere yönelik eleştirilerin, güçlü ve daha özel araştırmalara dayanması ve genellemelerden uzak olması, ikincisi de, bu eleştirilerin ve yeni çalışmaların klasik oryantalist geleneği yıkmak gibi bir amaçla yapılmaması.

Melchert'in ılımlı-akılcılığı büyük ölçüde Şâfiiler ile ilişkilendiren yaklaşımının, ılımlı-akılcılığın fıkıh alanına yansımada çok etkili olduklarına işaret ettiği Irak Mâlikîleri ve Kadı İsmail dikkate alındığında tartışmaya açık hale geldiğini düşünüyoruz.

¹¹⁵ Review on *The Formation*-5 (Hallaq), s. 278.

¹¹⁶ Melchert, *The Formation*, s. xxi.

¹¹⁷ Bkz. *The Formation*'ın tanıtım sayfası:

<http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/9004109528/102-5064511-5840168?v=glance> (22.12.2004).

¹¹⁸ Melchert, *The Formation*, s. xxviii. Öyle anlaşılıyor ki Melchert, ilgisini mevcut rivayet birikiminin otantikliği sorunundan ziyade fakihlerin bu birikim ile olan ilişkilerine ve buna bağlı olarak farklı fıkıh anlayışlarının ortaya çıkışına yöneltmiştir.

¹¹⁹ Melchert, Book Review-21, s. 138.

Örneğin, Calder'ı Schacht'ın projesine alternatif sunmak isteyenlerden birisi olarak değerlendirmekte ve büyük ölçüde onun tezlerini teyit etmekte, en azından dikkate almaktadır.¹²⁰ Genel olarak klasik oryantalistlere yöneltilenler gibi Calder'a yönelik tenkitleri de bu açıdan ikiye ayıran Melchert, Yasin Dutton, Muranyi ve Jonathan Brockopp gibi Mâlikî kaynakları üzerinde çalışanların yönelttiği eleştirilerin oldukça güçlü olduğunu kabul etmekle birlikte, eş-Şâfiî ve *er-Risâle* ile ilgili henüz ciddi bir eleştiri getirilemediğini ifade eder.¹²¹

Melchert'in hassasiyet gösterdiği diğer konu ise belki daha da önemlidir. Zira İslam araştırmaları alanındaki akademik çalışmaların "oryantalist gelenek" içerisinde kalınarak yapılması gerektiğini düşünen ve bu düşüncesini Müslüman bilim adamlarının kendi geleneklerine olan bağlılığına atıfta bulunarak teyit etmeye çalışan Melchert'in ifadelerini aynen aktarmakta yarar görüyoruz:

Ashında klasik dönem fıkıh literatürünün öncelikli hedefinin, geleneği süreklili yeniden teyit etmek olduğunu söyleyebiliriz. (Nitekim) akademik faaliyet, daha önce söylenenlerin bir başka biçimde yeniden dile getirilmesi ve birçok ayrıntının ustaca ifade edilmesinden ibaret bir tür gösteri sanatıdır. Sorun, modern bilim adamları olarak bizlerin tevarüs edilen görüşleri alt-üst ettiğimiz için ödüllendirilmesidir. Bizler gösteriyi, Goldziher ve Schacht'ın bildiği şeyleri ustaca yeniden ifade ederek değil, onların hedefe isabet ettiremedikleri noktaları göstererek yapmaya çalışıyoruz. Ne kadar çok hata buldunuz o kadar çok başarılarımız.¹²²

Melchert, Müslüman araştırmacıların Schacht ve ekolüne yönelik eleştirilerini ise, İngiltere ve Amerika'daki muhafazakâr Hristiyanların özellikle Almanya kaynaklı İncil Tenkidi çalışmalarına (*The Higher Criticism of the Bible*) yönelik eleştirilerine benzetir. Söz konusu araştırmacılar arasında, yeni hadis tenkidi çalışmalarını "şeytanca" bulan Seyyid Hüseyin Nasr gibi oldukça uç örneklerin yanı sıra M. Mustafa el-A'zamî gibi daha soğukkanlı ve sistematik tenkit çalışmaları ortaya koyanlar da bulunduğu dikkat çeken Melchert, bununla birlikte "muhafazakâr" olarak nitelediği Müslümanların ortaya koyduğu tüm eleştirel çalışmaları "dogmatik" olmakla itham eder.¹²³

Klasik oryantalist geleneğe bağlılığına dikkat çektiğimiz Melchert üzerinde çok etkili olduğu anlaşılan önemli bir isim de, bir dünya medeniyeti olarak İslam tarihini incelediği *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*¹²⁴ adlı eseriyle tanınan Marshall G. S. Hodgson'dır. İslam Hukuk tarihine giriş kitabı arayanlar için Schacht'ın kitaplarının hâlâ

¹²⁰ Melchert, Book Review-3, s. 365; Book Review-25, s. 274.

¹²¹ Melchert, Book Review-3, s. 366-67; Book Review-5, s. 272.

¹²² Melchert, Book Review-24, s. 118.

¹²³ Melchert, Book Review-3, s. 363-65; Book Review-11, s. 715.

¹²⁴ 3 cilt, Chicago: University of Chicago Press, 1973. Kitap, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* (3 cilt, İz Yayınevi, İstanbul, 1993) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

değerini koruduğunu hatırlatan Melchert'in, kendisinin giriş kitabı olarak Hodgson'un söz konusu eserinin birinci cildini esas aldığını ifade etmesi ve bu kitabın da Schacht'inkiler gibi bir şaheser olduğunu –aynı ölçüde düzeltmeye ihtiyaç duymakla birlikte- vurgulaması¹²⁵ bu açıdan oldukça önemlidir. Melchert'in ondan en fazla istifade ettiği konuların başında, İslam düşünce ekollerinin daha iyi anlaşılabilmesi için sahip oldukları farklı "dindarlık" (zühd/takva) biçimlerini inceleme yaklaşımı gelmektedir. Zira "The Piety of the Hadith Folk" (Ehl-i Hadis'in Dindarlığı) adlı makalesini büyük ölçüde Hodgson'un tezi üzerine kurduğu anlaşılabilir. Melchert, Hodgson'un Quaker¹²⁶ kimliğine ve yorumlarında "dindarlık" konusunun özel bir yeri olduğuna dikkat çekmektedir.¹²⁷ Aynı zamanda Annales Ekolü'ne bağlı olan Hodgson'un tarih anlayışında ve Avrupa-merkezci yaklaşımlardan farklı bir İslam medeniyeti yorumu geliştirmesinde Quaker kimliğinin çok etkili olduğu bilinen bir gerçektir.¹²⁸ Farklı dinlerin mistik geleneklerine ve Müslümanlar arasındaki farklı dindarlık (zühd/takva) anlayışlarına özel bir önem vermiş olmasının yanı sıra İslam medeniyeti hakkındaki yorum ve değerlendirmelerinde dikkati çeken itidalli yaklaşım dikkate alındığında, Hodgson gibi Melchert'in da mistik/zâhid yönleriyle öne çıkan söz konusu Hristiyan cemaatlerden birisiyle ilişkilendirilebileceği ihtimali akla gelmektedir.¹²⁹ Tabii bu arada, Hodgson'un İslam'a karşı saygılı ve empatik tutumu üzerinde önemli etkileri olan¹³⁰ L. Massignon'un aynı şekilde Melchert üzerinde de etkili olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Melchert'in oryantalist gelenek içinde yürütülen İslam Hukuk (Fıkıh) Tarihi çalışmaları ile ilgili oldukça önemli bir tespitini ve temennisini aktararak değerlendirmemize son verelim. Melchert kitabının girişinde, Müslü-

¹²⁵ Bkz. *The Formation*'ın tanıtım sayfası: <http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/9004109528/102-5064511-5840168?v=glance> (22.12.2004) Ayrıca bkz. Melchert, "The Piety of the Hadith Folk", s. 425.

¹²⁶ Quakerlar, Kardeşlik Kilisesi ve Mennonitler gibi, savaş karşıtlığı (Vietnam Savaşı ile gündeme gelmiştir) ile tanınan, Kilise ve Kanonik İncil otoritesini tanımayan, günlük hayatta Hz. İsa'yı örnek alma çabası içinde olan ve mistik/zâhid yönleriyle öne çıkan bir Hristiyan cemaattir (bkz. "Quaker'lar", *AnaBritannica*, XVIII, 234). Ayrıca bkz. <http://www.religioustolerance.org/quaker.htm> (11.12.2004)

¹²⁷ Melchert, "The Piety of the Hadith Folk", s. 425.

¹²⁸ Hodgson'un savaş karşıtı bir Quaker oluşunun entelektüel yaşamı, tarih anlayışı ve çalışmaları üzerindeki etkileri konusunda bkz. Edmund Burke III, "Dünya Tarihi Olarak İslam Tarihi: Marshal G. S. Hodgson ve İslam'ın Serüveni", M. G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (ç. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş, 2003) içinde, s. 440, 444-47.

¹²⁹ Melchert'in bir süre (muhtemelen 1998 yılında) A.B.D.'nin Güney Carolina Eyaleti'ne bağlı Blackville kentinde bulunan ve Mennonite Mezhebi'ne bağlı özel bir Hristiyan okulu olan Barnwell Christian School'da bulunduğunu hatırlatmak isteriz (bkz. dpn. 4).

¹³⁰ Bkz. Edmund Burke III, "Dünya Tarihi Olarak İslam Tarihi: Marshall G. S. Hodgson ve İslam'ın Serüveni", M. G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (ç. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş, 2003) içinde, s. 443-44.

manlarca geliştirilen hukuk doktrinlerinin tarihi üzerinde çalışacak kişilerin hem klasik anlamda İslam Hukuku (Fıkıh) melekesine hem de Batılı anlamda tarih nosyonuna sahip olmaları gerektiğini vurguladıktan sonra, her iki disiplinde de uzmanlaşmış araştırmacıların olmadığına işaret eder ve “Bir gün özgün bir *Fıkıh Tarihi* ortaya çıkacaktır” temennisinde bulunur. Kendi çalışmasını da, daha önce yapılmış olan başlangıç çalışmalarına mütevazı bir katkı olarak nitelendirir.¹³¹ Kitabının girişinde ortaya koyduğu bu yaklaşım, Fıkıh kitaplarını kullanmaması sebebiyle kendi tezinin de önemli bir zaaf taşıdığına farkında olduğunu göstermektedir.

¹³¹ Melchert, *The Formation*, s. xvi-xvii.